

még tökéletesebbé tehetné. Ha mindezeket az igényeket egyszerűen feladnánk, ezt joggal nevezhetnénk elhamarkodottabbnak, meggondolatlanabbnak és dogmatikusabbnak, mint akár a legmerészebb és legmagabiztosabb filozófiát, amely valaha is megpróbálta a maga éretlen szabályait és elveit az emberiségre rákényszeríteni.

Mit számít, hogy ezek az emberi természetre vonatkozó vizsgálódások elvontak és nehezen érthetőnek látszanak? Ez még nem indokolja, hogy téveseknek tartsuk őket. Éppen ellenkezőleg: nagyon valószínűtlen, hogy amit annyi bölcs, elmélyült filozófus mind ez ideig nem tudott megoldani, az nagyon egyszerű és könnyű legyen. És akármily fáradságokat okozzanak is nekünk e vizsgálódások, nemcsak haszon, de élvezet szempontjából is kellő jutalomnak kellene tekintenünk, ha ily módon e rendkívül fontos területen sikerülne ismereteinket bármivel is gyarapítanunk.

De mivel ezeknek az elmélkedéseknek elvont jellegét mégis inkább hátránynak, mint előnynek kell tekintenünk, s mivel ezt a nehézséget kellő alaposággal, szakértelemmel, s a felesleges részletek mellőzésével talán le lehet küzdeni, ezért az itt következő vizsgálódások során megpróbáltunk némi fényt deríteni oly dolgokra, amelyektől ez ideig a bölcséket a bizonytalanság riasztotta vissza, a balgákat meg a homályosság. Nagyon örülnénk, ha sikerülne a filozófia különböző fajtáinak térségei közt a világosságnak a mélyreható kutatással s az igazságnak az újdonsággal való összeegyeztetése útján kapcsolatot teremteni. S még inkább örülnénk, ha e könnyű stílusban tartott fejtegetéseink alácsaphatnának annak a homályos filozófiának alapjait, amely eddig csupán a babona menedékhelyéül, s a döreségek és tévedések fedezékéül szolgált!

MÁSODIK FEJEZET

AZ ESZMÉK EREDETÉRŐL

Mindenki habozás nélkül elismeri, hogy lényeges különbség van az elme képzetei közt, ha valaki rendkívüli hőségtől szenved, vagy mérsékelt melegben kellemesen érzi magát, illetve ha utólag emlékezetébe idézi ezeket az érzéseket, vagy pedig ha előré elképzeli őket. Ezek az utóbbi tevékenységek utánozhatják vagy témásolhatják az érzésvi benyomásokat, de az eredeti érzés erejét és frissességét teljesen soha el nem érhetik. Ha mégoly elevenek volnának, akkor is legfeljebb azt állíthatnánk róluk, hogy tárgyukat olyan élénken érzékeltetik, hogy szinte azt mondhatnánk, érezzük vagy látjuk őket. De — hacsak nem betegség vagy örültség következtében megháborodott elméről van szó — az élelenség oly magas fokát sosem fogják elérni, hogy ezeket a képzeteket egymástól meg ne tudnánk különböztetni. A költészet mégoly ragyogó színei sem lesznek soha képesek a természetet oly módon érzékeltetni, hogy a leírást valódi tájnak tartsuk. A legeleveníbb gondolat sem éri fel a leghalványabb érzetet.

Az elme összes többi képzeténél ugyanezt a különbséget észlelhetjük. Egészen más érzések hajtják azt az embert, akit dühroham fogott el, mint azt, aki csak gondol erre az indulatra. Ha azt hallom, hogy valaki szerelmes, azonnal megértem, mit jelent ez, s helyes fogalmat alkothatok az illető lelkiállapotáról, de ezt a fogalmat nem fogom össze-cserélni a szenvedély valódi zűrzavaraival és izgalmaival.

Ha eltöprengünk múltbeli érzelmeinken és benyomásainkon, gondolataink híven tükrözik, megbízhatóan idézik

vissza őket, de a felvillantott színek azokhoz képest, amelyekbe az eredeti képzetek öltöztek, halványak és fakók. A köztük levő különbség felismeréséhez nincs szükség semmiféle különleges tisztánlátásra vagy metafizikus észjárásra.

Ezért aztán az elme valamennyi képzetét erősségük és eleveenségük különböző fokai szerint két csoportra vagy fajtára oszthatjuk. A kevésbé erőseket és eleveneket általában gondolatoknak vagy eszméknek nevezzük. A másik fajtának nyelvünkben — s a legtöbb nyelvben — nincs neve; bizonyára azért, mert e képzeteket a filozófia céljain kívül semmilyen más célra sosem kellett valamilyen általános fogalommal vagy megnevezéssel jelölni. Nevezzük hát őket, némi szabadsággal élve, benyomásoknak, bár e szót itt a szokásostól kissé eltérő értelemben használjuk. Benyomáson tehát az összes elevenebb képzetünket értem, amelyek akkor keletkeznek, ha hallunk, látunk, érzünk, szeretünk, gyűlölünk, kívánunk vagy akarunk valamit. És e benyomások nem azonosak az eszmékkel: a kevésbé eleven képzetekkel, amelyek akkor merülnek fel tudatunkban, amikor az említett érzeteken vagy indulatokon elgondolkodunk.

Első pillantásra úgy tetszik, nincs korlátlanabb az emberi gondolatnál, hisz nemcsak fittyet hány minden emberi erőnek és hatalomnak, de még a természet és valóság határain is túlszárnyal. A képzeletnek éppoly kevés fáradságába kerül szörnyeket teremteni vagy ellentétes formákat és jelenségeket összekapcsolni, mint a legtermészetesebb és leghétköznapibb dolgokat kigondolni.

S bár testünk egyetlenegy bolygó foglya, kínos-keservesen vándorol rajta, a gondolat egyetlenegy pillanat alatt a világegyetem legtávolibb tájaira elszárgulhat velünk, sőt még a világegyetemen is túlra, a végtelen káoszba, ahol a természet, úgy mondják, pusztá zűrzavar. Amit sosem látunk, sosem hallottunk, azt is el tudjuk képzelni, mert a gondolat képességeit semmi meg nem haladja, kivéve azt, ami feltétlen ellentmondást rejt magában.

De jöllehet gondolataink látszólag ily korlátlan szabadságot élveznek, mégis tüzetesebb vizsgálat esetén azt fogjuk látni, hogy a valóságban igen szűk határok közé vannak szorítva, s hogy az elmének ez az egész teremtő képessége nem egyéb, mint az érzékszerveink és tapasztalataink által szolgáltatott anyag összevegyítése, átalakítása, felnagyítása vagy kicsinyítése. Ha aranyhegyekre gondolunk, csak két, egymással összhangba hozható s már korábról ismert eszmét: aranyat és hegyet kapcsolunk össze. Magunk elé képzelhetünk egy erényes lovat,⁷ mert az erényt saját érzelmeink alapján el tudjuk képzelni, s ezt a fogalmat hozzákapcsolhatjuk a lónak, e jól ismert állatnak képéhez és alakjához. Egyszóval a gondolkodás minden anyaga külső vagy belső érzésből ered, csak ezek vegyítése és összekapcsolása tartozik az elme és az akarat tevékenységi körébe. Vagy hogy a filozófia nyelvén fejezzem ki magamat, minden eszménk, vagyis gyengébb képzetünk a benyomásainknak, vagyis az elevenebb képzeteinknek másolata.

Ennek bizonyítására, remélem, elegendő lesz a következő két érvt felhoznom. Először: ha elemezzük gondolatainkat, vagyis eszméinket, bármily összetettek vagy magasztosak legyenek is, mindenkor azt fogjuk tapasztalni, hogy oly egyszerű eszmékben oldódnak fel, amelyek valamely megelőző érzés vagy érzet másolatai. Még azokról az eszmékről is, amelyek első pillanatra másképp sem látszanak ilyen eredetűnek, tüzetesebb vizsgálat esetén kiderül, hogy mégis onnan származnak. Istennek, mint mindentudó, végtelenül bölcs és jószágos lénynek az eszméje is a saját szellemi tevékenységünkről való elmélkedésből származik, olyképpen, hogy a jószág és bölcsesség tulajdonságokat határtalanul felnagyítjuk. S tetszésünk szerint bármennyig folytassuk is ezt a vizsgálódást, mindig azt fogjuk tapasztalni, hogy minden megvizsgált eszme valamilyen hasonló benyomás másolata.

Akik azt állítják, hogy ez a tétel nem egyetemes érvényű, s hogy kivételek is vannak alóla, egyetlenegy s hozzá

igen egyszerű módon megcáfolhatják: névezzék meg azt az eszmét, amely szerintük nem ilyen forrásból származik. Akkor aztán, ha elméletünket fenn akarjuk tartani, ránk hárul majd a feladat, hogy kimutassuk azt a benyomást, vagyis eleven képzetet, amely annak megfelel.

Másodszor: ha történetesen azt látjuk, hogy valaki szer-
vi hiba következtében az érzetek egyik vagy másik fajtája
iránt érzéketlen, mindenkor azt fogjuk tapasztalni, hogy a
megfelelő eszmék iránt is éppoly kevésbé fogékony. A vaknak
nincs fogalma a színekről, a süketnek a hangokról. De ha
bármelyikük visszanyeri addig fogyatékos érzékét, az érzeke-
lés ezen új útjának megnyílásával út nyílik az eszmék számára
is, s az illetőnek e jelenségek elképzelése nem fog többé
nehézséget okozni.

Ugyanez játszódik le akkor is, ha az érzetek kiváltására
alkalmas dolgok egyike-másika még soha nem hatott a szerv-
re. A lappoknak vagy négereknek nincs fogalmuk a bor
zamatáról. S bár szellemi téren csak ritkán, vagy egyáltalán
nem találunk példát olyan fogyatékosra, hogy valaki —
emberi mivoltára jellemző — érzelmet vagy szenvedélyt so-
sem érzett, vagy ilyen érzelmekre teljesen képtelen volna,
ennek ellenére kisebb mértékben e téren is ugyanazt tapasztalhatjuk. Szelíd lelkületű ember éppoly kevésbé alkothat fogalmat magának engesztelhetetlen bosszúszomjrról vagy kegyetlenségről, mint ahogy az önző lélek sem tudja egykönnyen felfogni a barátság és nagylelkűség felemelő érzését. Vonakodás nélkül elismerjük, hogy más lényeknek lehet számos olyan érzetük, amiről nekünk fogalmunk sincs, mert az azokra vonatkozó eszmék még sosem merültek fel bennünk azon az egyetlen módon, ahogy egy eszme az elménkhez férkőzhet, nevezetesen tényleges érzés és érzékelés útján.

Van azonban egy ellentmondó jelenség, amely azt bizonyíthatná: mégsem teljesen lehetetlen, hogy egy eszme a neki megfelelő benyomástól függetlenül is felmerülhes-

sen. Azt hiszem, mindenki fenntartás nélkül elismeri, hogy a különböző színek eszméi, amelyek a szemem keresztül, s a hangok eszméi, amelyek a fülön keresztül jutnak el hozzánk, valóban különböznek egymástól, bár ugyanakkor hasonlítás is egymáshoz.

Mármost ha ez a megállapítás a különböző színekre vonatkozóan helytálló, akkor nem kevésbé helytállónak kell lennie egy bizonyos szín különböző árnyalataira vonatkozóan is; s minden színárnyalat egy meghatározott, s a többitől független eszmét hoz létre. Mert ha ezt tagadnánk, akkor bármelyik színt az árnyalatok szakadatlan felbontásával észrevétlenül a tőle legtávolabb levő színné változtathatnánk át, s aki az átmenetek különbözőségét nem ismeri el, az — hacsak nem akar önmagával ellentmondásba kerülni — a végletek azonosságát semmiképp sem tagadhatja.

Tegyük fel most már, hogy valaki harminc esztendőn át látókétségének teljes birtokában volt, s mindenfajta színt tökéletesen megismert, kivéve, mondjuk, a kéknek egy bizonyos árnyalatát, amellyel véletlenül sosem találkozott. Mármost, ha e színek valamennyi árnyalatát a legsötétebbtől fokozatosan haladva a legvilágosabbig annak az egynek a kivételével elébe helyezzük, akkor a hiányzó árnyalat helyén nyilvánvalóan üres helyet fog észlelni, vagyis azt fogja tapasztalni, hogy azon a helyen a szomszédos színek közt nagyobb a távolság, mint másutt.

Mármost kérдем, vajon ez az ember képzelete segítségével pótolni tudja-e ezt a hiányt, képes-e felidézni e színárnyalatnak eszméjét, annak ellenére, hogy az érzékszervei arról sosem tájékoztatják? Azt hiszem, nem sokan fogjuk tagadni, hogy erre igenis képes lesz. S ez bizonyítékul szolgál arra, hogy az egyszerű eszmék nem mindig, nem minden esetben származnak a nekik megfelelő benyomásokból, jól lehet itt olyan különleges esetről van szó, amely nem is igen érdemel figyelmet, és ennek kedvéért általános alapelvünket nem kell megváltoztatnunk.

Íme hát a tétel, amely nemcsak önmagában egyszerű és érthető, hanem megfelelő alkalmazása esetén érthetővé tesz minden vitatott kérdést is, és számúzi azt a tolvajnyelvet, amely a metafizikai gondolkodáson oly régóta úrrá lett, s annyi szégyent hozott rá. Az eszmék, kiváltképpen az elvontak, természettől fogva mind halványak és homályosak, az elme csak alig-alig tudja megragadni őket. Könnyen összetéveszthetők más hasonló eszmékkel, s ha egy kifejezést gyakran, de pontosan meghatározott jelentés nélkül használunk, előbb-utóbb azt képzeljük, hogy egy bizonyos eszme kapcsolódik hozzá. Ezzel szemben az összes benyomás, azaz érzet, mind a külső, mind a belső, erős és élénk, a köztük levő határok pontosabban meghatározottak, s így nem is igen fogjuk félreismerni vagy összecserélni őket. Ha tehát felmerül bennünk a gyanú, hogy egy filozófiai fogalommal (ahogy ez nagyon is gyakran megesik) minden meghatározott jelentés vagy eszme nélkül dobálóznak, csak azt kell megvizsgálunk, milyen benyomásból ered ez az állítólagos eszme? És amennyiben ilyen benyomást lehetetlen felfedezni, gyanúnk beigazolódot. S miután az eszméket ekképpen éles megvilágításba helyeztük, joggal remélhetjük, hogy elejét vesszük minden olyan vitának, amely jellegük és valóságosságuk felől felmerülhet.^{8*}

HARMADIK FEJEZET

AZ ESZMETÁRSÍTÁSRÓL

Nyilvánvaló, hogy az elme különféle gondolatai vagy eszméi közti kapcsolatot valamilyen törvényszerűség határozza meg, s hogy az eszmék az emlékezetben vagy képzeletben felmerülve bizonyos fokú módszerességgel és szabályossággal idézik fel egymást.

Elmélyültebb gondolkodás és fejtegetés során ez olyanira szembeszökő, hogy minden gondolatot, amely az eszmék szabályos menetét vagy láncát megszakítja, azonnal észreveszünk és elvetünk. Még legvadabb és legszertelenebb képzelgéseink közepette, sőt magukban az álmainkban is, ha elgondolkodunk felettük, azt tapasztaljuk, hogy a képzelet nem kalandozik csak úgy összevissza, s a különböző, egymást követő eszmék közt itt is van valamilyen kapcsolat.

Ha papírra vetnénk egy igen-igen laza és kötetlen beszélgetést, még abban is azonnal felfedezhetnénk valamilyen fonalat, amely az egészset minden témaváltás ellenére összefűzi. Vagy ha ez a kapcsolat hiányoznék, az a személy, aki a beszélgetés fonalát megszakította, akkor is elmondhatná, hogy észrevétlenül valamilyen gondolat sor támadt a fejében, amely a beszélgetés tárgyától apránként eltértette.

A különböző nyelvekben, még azokban is, amelyek közt semmiféle kapcsolatot vagy érintkezést sem gyaníthatunk, azt tapasztaljuk, hogy a legösszetettebb eszmék kifejezésére szolgáló szavak is többé-kevésbé megegyeznek egymással, ami kétségtelen bizonyítéka annak, hogy az összetett eszmék elemeit képező egyszerű eszméket valami-

lyen egyetemes elv fűzte össze, amely az egész emberiségre egyformán hat.

Jóllehet a különböző eszmék egymás közti kapcsolata olyannyira szembeűnő, hogy semmiképp sem kerülheti el a figyelmet, tudtommal mégsem akadt olyan filozófus, aki megkísérelte volna felsorolni vagy osztályozni az eszmetársítás valamennyi alapelvét, holott e téma feltétlenül érdemes a vizsgálódásra. Szerintem az eszmék közti kapcsolatnak csak három törvényszerűsége van, nevezetesen a hasonlóság, az időbeli vagy térbeli érintkezés, valamint az ok és okozat.

Hogy ezek a törvényszerűségek az eszmék összekapcsolására szolgálnak, azt, gondolom, aligha fogja bárki kétségbe vonni. Egy festmény a gondolatainkat természetesen az eredetire irányítja;^{9*} ha egy épület valamelyik szobája kerül szóba, ez természetszerűleg odavezet, hogy a többi szobáról tudakozódjunk vagy beszéljünk.^{10*} És ha egy sebre gondolunk, aligha kerülhetjük el, hogy ne gondoljunk a seb okozta fájdalomra.^{11*}

Ámde hogy e felsorolás teljes, s hogy a társításnak ezeken kívül nincsenek más törvényszerűségei is, azt nehéz volna az olvasó, vagy akár csak saját magunk számára kielégítően bizonyítanunk. Ilyen esetekben csupán azt tehetjük, hogy végiggondolunk több példát, s tüzetesen megvizsgáljuk azt a törvényszerűséget, amely a különböző gondolatokat egymáshoz fűzi, s addig nem nyugszunk, amíg e törvényszerűségeket a lehető legáltalánosabbá nem tettük.^{12*}

NEGYPEDIK FEJEZET

AZ ELME TEVÉKENYSÉGE IRÁNTI KÉTELYEK

ELSŐ RÉSZ

Az emberi értelem vagy vizsgálódás valamennyi tárgyat önként adódóan két fajtára oszthatjuk, nevezetesen eszmék közötti viszonyokra és tényekre. Az első fajtához tartozik a mértan, az algebra és a számtan tudománya, egyszóval minden szemléletileg nyilvánvaló, vagy pedig bizonyítható tétel. Az átfogó négyzete egyenlő a két befogó négyzetének összegével — ez a tétel a szóban forgó egyenesek közt egy bizonyos viszonyt fejez ki. Háromszor öt egyenlő harminc felével — ez a tétel e számok közt fejez ki egy bizonyos viszonyt. Effajta tételekhez pusztán gondolati tevékenység útján a világegyetemben bárhol létező dolgoktól függetlenül is eljuthatunk. Ha a természetben sosem létezett volna kör vagy háromszög, az Eukleidész¹³ által bebizonyított igazságok akkor is mindörökké bizonyosak és magától értetődőek maradnának.

A tényekről: az emberi értelem másikfajta tárgyairól nem ilyen módon bizonyosodunk meg, s igazságuk bizonyossága, bármilyen szilárd legyen is, az előbbiekével nem azonos jellegű. Valamennyi tény ellenkezője is lehetséges, mert az sosem tartalmazhat ellentmondást, s az elme éppoly könnyűszerrel és világosan el tudja képzelni, mintha a valóságának teljesen megfelelné. A nap holnap nem fog felkelni — ez a tétel semmivel sem kevésbé érthető és éppoly kevésbé tartalmaz ellentmondást, mint az az állítás, hogy fel fog kelni. Ezért hiába is igyekeznénk téves voltát bizonyítani. Ha bizo-

nyíthatóan téves volna, ellentmondást foglalna magában, s akkor az elme nem is tudná soha világosan felfogni.

Ezért aztán az emberi tudásszomj számára méltó feladat megvizsgálni, mi is annak a bizonyosságnak a jellege, amely valamely valóságos létezésről vagy valamilyen tényről — érzékszerveink közvetlen tanúságán és felidézett emlékeinken kívül — biztosít minket. A filozófiának ezen a területén, amint az megállapítható, sem az ókori, sem a modern bölcselek nemigen munkálkodtak; s mivel így göröngyös utakon, vezetés és irányítás nélkül haladunk, ezért megbocsaítható, ha e fontos vizsgálódások során kételyek merülnek fel bennünk, vagy tévedést követünk el.

Amellett ezek még hasznosnak is bizonyulhatnak, mert felcsigázzák kíváncsiságunkat, aláássák azt a vakhitet és magabiztosságot, amely minden gondolkodásra és szabad vizsgálódásra csak végzetes lehet. S ha a hagyományos filozófiában esetleg fogyatékoságokat fedeznénk fel, ez, azt hiszem, nem fog minket elcsüggeszteni, sőt ellenkezőleg: a szokott módon arra fog sarkallni, hogy mindannál, amit ez ideig a nyilvánosság elé tártak, teljesebbet és kielégítőbbet igyekezzünk elérni.

Minden, tényekre vonatkozó okoskodás, úgy látszik, az ok és okozat viszonyán alapszik. Csakis ennek a viszonynak jóvoltából juthatunk túl az emlékezet és érzékszerveink tanúsága által megszabott határokon. Ha megkérdezzük valakit, miért hisz egy távoli tényben, például abban, hogy a barátja vidéken vagy Franciaországban van, az illető valamilyen okra fog hivatkozni, s ez az ok valamilyen másik tény lesz: egy levél, amelyet a barátjától kapott, vagy a barátja korábbi szándékainak és ígéreteinek ismerete. Ha valaki egy pusztai szigeten egy órát vagy valamilyen más szerkezetet talál, ebből arra fog következtetni, hogy valamikor már jártak ott emberek.

Minden, tényekre vonatkozó okoskodásunk ilyen jellegű. És ilyenkor mindig feltételezzük, hogy az adott tény, és

a belőle levont következtetés közt kapcsolat van. Ha e kettőt semmi sem kapcsolná össze, a következtetés teljesen ingatag és bizonytalan volna. Ha sötétben tagolt szavakat és értelmes beszédet hallunk, ebből emberek jelenlétére következtünk. Miért? Mert ezek az ember mivoltának és alkatának olyan megnyilvánulásai, amelyek azzal szoros kapcsolatban vannak. Ha bármely más, ehhez hasonló következtetést elemeire bontunk, azt tapasztaljuk, hogy valamennyi az ok és okozat viszonyán alapszik, s hogy ez a viszony közeli és távoli, közvetlen vagy párhuzamos. A hő és a fény a tűz párhuzamos hatása, s egyikből jogosan lehet a másikra következtetni.

Ha tehát a tényekre vonatkozó bizonyosság jellegéről meg akarunk győződni, azt kell megvizsgálnunk, hogyan jutunk el az ok és okozat ismeretéhez.

Általános és kivételeket kizáró tételként azt az állítást kockáztatom meg, hogy e viszonyt a priori okoskodással soha, semmi körülmények közt nem ismerhetjük fel, mert ez az ismeret csakis abból a tapasztalatból származik, hogy bizonyos dolgok állandó kapcsolatban vannak egymással. Ha egy mégoly éles természetű ésszel és képességekkel megáldott embernek valamilyen dolgot mutatunk, amelyben az teljesen új számára, érzékelhető tulajdonságainak legtüzetesebb vizsgálata alapján sem lesz képes bármilyen okát vagy hatását megállapítani.

Ha feltételezzük, hogy Ádám kezdettől fogva tökéletes értelmi képességekkel rendelkezett, még akkor se következtethetett volna a víz folyékony és átlátszó voltából arra, hogy megfulladhat benne, vagy a tűz fényéből és melegéből, hogy az elemésztheti őt. Egyetlenegy dolog sem tárja fel érzékelhető tulajdonságai által sem az okokat, amelyek létrehozták, sem a hatásokat, amelyeket kiválthat. És a tapasztalat segítségével nélkül az értelmünk sem tudhat a valós létezésre és a tényekre vonatkozóan semmiféle következtetésre jutni.

Azt a tételt, hogy az okokat és okozatokat nem okoskodás, hanem tapasztalat útján derítjük fel, minden további

nélkül tudomásul fogjuk venni azokra a dolgokra vonatkozóan, amelyek emlékezetünk tanúsága szerint régebben teljesen ismeretlenek voltak számunkra; mert tudatában kell lennünk annak, hogy akkoriban teljességgel képtelenek lettünk volna előre megmondani, mit válhatnak ki. Ha egy olyan ember elé, aki a természettudományokban teljesen járatlan, odateszünk két sima márványdarabot, magától sosem fog rájönni, hogy azok annyira egymáshoz tapadnak, hogy egyenes irányban csak nagy erőfeszítéssel lehet szétválasztani őket, viszont oldalról jövő nyomással szemben csupán csekély ellenállást tanúsítanak.

És azokra a folyamatokra vonatkozóan is minden fenntartás nélkül tudomásul vesszük majd, hogy csakis tapasztalat útján ismerhetők meg, amelyek a természet mindennapos jelenségeihez nemigen hasonlítanak. S azt sem képzelet senki, hogy a puskapor robbanóerejét vagy a mágnes vonzóerejét a priori okfejtéssel felderítheti. Ugyanígy habozás nélkül a tapasztalatnak tulajdonítjuk minden ismeretünket akkor is, ha valamely okozat feltehetőleg egy bonyolult gépezettől vagy egyes alkatelemek rejtett felépítésétől függ. Mert ki meri azt állítani, hogy megjelölheti azt a végső okot, amely miatt a kenyér vagy a tej emberi táplálkozásra alkalmas, de az oroszlán vagy a tigris számára nem alkalmas élelem?

Ám ugyanez az igazság első pillantásra már korántsem látszik meggyőzőnek, ha olyan folyamatokról van szó, amelyeket az emberi élet kezdete óta ismerünk, vagy amelyek a természet mindennapos jelenségeihez különösképpen hasonlítanak, vagy amelyek feltehetőleg nem egyes alkatelemek rejtett felépítésétől, hanem a dolgok egyszerű tulajdonságaitól függenek. Ezeket a hatásokat, azt képzeljük, pusztán értelmi tevékenységgel, tapasztalat nélkül is felderíthetjük. Azt hisszük, hogy ha egyik pillanatról a másikra kerültünk volna evilágba, akkor is azonnal megállapíthatnánk, hogy az egyik biliárdgolyó lökással mozgásba hozza a másikat, s ezt — anélkül, hogy a jelenség bekövetkezését meg

kellene várnunk — biztosnak mondhatjuk. A szokásnak oly nagy a hatalma, hogy amikor a legerősebb, nemcsak a velünk született tulajdonságunkat leplezi le, hanem önmagát is; mintha nem is léteznék, éppen azért, mert akkor hat a legerősebben.

De az alanti megfontolások talán mégis kellőképpen igazolni fogják, hogy minden természeti törvényt, és a testek valamennyi mozgását kivétel nélkül csakis tapasztalat útján ismerhetjük meg. Ha élénk helyeznének valamilyen tárgyat, s felszólítanának minket, mondjuk meg, anélkül, hogy korábbi tapasztalatokra támaszkodhatnánk, hogy az milyen hatást válthat ki, kérdem, miféle módon kellene az elménknek ebben a dologban eljárnia? Ki kellene találnia vagy eszelnie valami olyan eseményt, amelyet mint hatást a tárgynak tulajdonít, de ez az eljárása nyilvánvalóan teljesen önkényes lesz. Az elme a legalaposabb vizsgálat és kutatás alapján sem derítheti fel a feltételezett okban a hatást. Mert a hatás teljesen más jellegű, mint az ok, s ezért nem is lelhető fel benne.

A második biliárdgolyó mozgása egészen más történés, mint az első, s nincs is semmi olyan az egyikben, amiből a másikra vonatkozóan bármiféle következtetést lehetne levonni. Ha egy követ vagy fémdarabot a levegőbe emelünk és ott alátámasztás nélkül hagyunk, azonnal leesik, de vajon a priori vizsgálván a dolgot, mit találhatunk ebben a helyzetben, ami a kő vagy a fémdarab esésének, s nem emelkedésének, vagy bármely más irányban való mozgásának eszméjét sugalmazná?

S amiként egy bizonyos okozatnak a tapasztalat irányítása nélküli előzetes elképzelése vagy kieszelése a természet minden folyamatára vonatkozóan önkényes, éppúgy önkényesnek kell tekintenünk azt a feltételezett kapcsolatot és összefüggést is, amely az okot és az okozatot egymáshoz fűzi, s kizárja, hogy az ok bármilyen más okozatot válthasson ki. Ha például azt látom, hogy egy biliárdgolyó egyenes vonal-

*Itt van a tapasztalat útján
nem megjelölhető okot
vizsgálva*

ban halad egy másik felé, véletlenül felmerülhet bennem a gondolat, hogy az összeütközés vagy a lökés következtében a második golyó is elkezd gurulni, de vajon nem képzelhetem-e el ugyanúgy azt is, hogy az említett oknak száz és száz másfajta következménye lesz? Nem fordulhat-e elő, hogy mindkét golyó teljes nyugalmi állapotba kerül? Nem indulhat-e meg az első golyó egyenes vonalban visszafelé, vagy nem pattanhat-e vissza a második golyóról bármely más vonalban vagy irányban? E feltevések mind ellentmondásmentesek és elképzelhetők. Miért részesítsük hát előnyben az egyiket, amely a többinél nem kevésbé ellentmondásmentes és semmivel sem elképzelhetőbb? Semmiféle a priori okoskodásunk nem nyújthat alapot erre az előnyben részesítésre.

Egyszóval minden okozat az okától teljesen eltérő történés. Ezért aztán az okban nem is lehet felfedezni, s előzetes kieszelése és elképzelése a priori szükségképpen teljesen önkényes. Mi több: az okkal való kapcsolatát még felfedezése után is ugyanúgy önkényesnek kell tekintenünk, hiszen akad sok más okozat is, amely értelmünk számára éppoly ellentmondásmentesnek és természetesnek látszik. Tehát a megfigyelés és tapasztalat segítségével nélkül hiába is próbálunk bármilyen egyedi történést meghatározni, bármilyen okra vagy okozatra következtetni.

Ez hát a magyarázata, hogy egyetlen józan és szerény filozófus sem próbálta soha megjelölni a természeti jelenségek végső okát, vagy világosan meghatározni annak az erőnek működését, amely a világegyetemben valamilyen egyedi hatást vált ki. Mindenki elismeri, hogy az emberi elme többre nem törekedhet, mint hogy a természeti jelenségek létrejöttének törvényszerűségeit egyszerűbbekre vezesse vissza, s hogy a sokféle egyedi okozatot okoskodás útján az analógia, a tapasztalat és a megfigyelés segítségével néhány általános okban oldja fel. Ámde ezeknek az általános okoknak okait már hiába próbálnánk megállapítani, és nem is fogunk tudni

soha semmiféle kielégítő magyarázatot adni rájuk. Az emberi tudásszomj és kutatás számára ezek a végső rugók és törvényszerűségek mindörökre homályban fognak maradni. Rugalmasság, nehézségi erő, az alkatelemek kohéziója, a mozgás lökés általi továbbterjedése — valószínűleg ezek azok a végső okok és törvényszerűségek, amelyeket a természetben valaha is felfedezhetünk, s nagyon szerencsésnek mondhatjuk magunkat, ha az egyedi jelenségeket alapos vizsgálódások és okoskodás útján ezekig — vagy csaknem ezekig — az általános törvényszerűségekig nyomom követhetjük. A legtökéletesebb természetbölcselet is csak éppen hogy csökkentheti tudatlanságunkat, mint ahogya legtökéletesebb erkölcsfilozófia vagy metafizika is talán csak arra szolgál, hogy tudatlanságunkat még inkább feltárja. Így hát minden filozófia végső eredménye az emberi vakság és gyarlóság feltárása, mindenütt ebbe botlunk bele, akárhogy an igyekszünk is kitérni előle vagy megkerülni.

S még maga a mértan — következtetéseiének joggal magasztalt pontossága ellenére — sem lesz soha képes, még ha a természettudományok segítőtársává szegődik is, ezt a fogyatékoságunkat kiküszöbölni, s a végső okok ismeretével megajándékozni minket. Az alkalmazott matematika minden területen abból a feltevésből indul ki, hogy a természet a jelenségekre vonatkozóan bizonyos törvényeket állít fel; s az elvont gondolkodásnak az a rendeltetése, hogy a tapasztalatnak e törvények felderítésében segítségére legyen, vagy hogy hatásukat — meghatározott esetekben, amikor ez a hatás a távolság és mennyiség megadott nagyságától függ — megállapítsa. Így például a tapasztalat feltárta a mozgásnak azt a törvényét, amely szerint bármely mozgó test energiája, vagyis ereje, összetett arányban van a tömegével és a sebességével; s hogy következésképpen egy csekély erő is legyőzheti a legnagyobb akadályt, vagy felemelheti a legnagyobb súlyt, ha valamilyen szerkezet vagy gépezet jóvoltából az erő sebességét annyira megnövelhetjük, hogy az ellenerőt meg-

haladja. E törvény alkalmazásánál a mértán ugyan segítséget nyújt nekünk azzal, hogy meghatározza mindazoknak az alkatrészeknek és idomoknak helyes méretét, amelyek bármiféle gépezetben előfordulhatnak, de magának a törvénynek felfedezését csakis a tapasztalatnak köszönhetjük, és megismeréséhez az égvilágon semmiféle okoskodás egyetlen lépéssel sem vihet közelebb bennünket.

Ha a priori okoskodunk, s valamely dolgot vagy okot csak úgy vizsgálunk, ahogyan az minden megfigyeléstől függetlenül az elméneknek megmutatkozik, akkor e dolog sosem sugalmazhatja nekünk egy másik dolognak mint okozatának eszméjét, s még kevésbé mutathatja meg a kettő közti megszakíthatatlan és széttörhetetlen kapcsolatot. Nagyon éles eszű embernek kell annak lennie, aki arra, hogy a kristály a hő, a jég a hideg hatása, pusztán okoskodás útján, e jelenségek következményeinek előzetes ismerete nélkül rájön.

MÁSODIK RÉSZ

De az első kérdésünkre még mindig nem kaptunk kellőképpen kielégítő választ. Minden megoldás újabb, a megelőzőhöz hasonlóan nehéz kérdést vet fel, s további vizsgálódásokhoz vezet. Amikor azt kérdeztük, milyen jellegű a tényekre vonatkozó okoskodásunk, úgy látszott, az a helyes válasz, hogy okoskodásunk az ok és okozat viszonyán alapszik. Amikor aztán azt kérdeztük, mi az alapja e viszonyra vonatkozó okoskodásainknak és persze következtetéseinknek, egyetlen szóval így válaszolhattunk: a tapasztalat. De ha kutatókedvünk ösztönzésére most azt kérdezzük, mi a tapasztalatból levont következtetéseink alapja, ez megint egy újabb, immár nehezebben megoldható és megmagyarázható kérdést foglal magában. Felsőbbrendű tudással kérkedő, önélégült filozófusok bezzeg nehéz feladat elé kerülnek, ha tudásszomjtól áthatott emberrel találkozunk, aki aztán min-

den sarokból, ahová behúzódnak, kikergeti s végül óhatatlanul valamilyen veszedelmes dilemma elé állítja őket. E kellemetlen helyzetet legbiztosabban úgy kerülhetjük el, ha az igények terén szerények vagyunk, s inkább magunk fedjük fel nehézségeinket, semmint hogy ellenünkben mások hozzák fel őket. Ily módon még tudatlanságunkat is érdemül fogják betudni.

Ebben a fejezetben beérem azzal a könnyű feladattal, hogy az imént felvetett kérdésre nemleges választ adjak. Azt állítom tehát, hogy ha az ok és okozat megnyilvánulásairól már tapasztalatokat szereztünk, az ezekből levont következtetéseink még akkor sem alapszanak okoskodáson vagy az értelmünk bármilyen más tevékenységén. Ezt a választ most aztán igyekeznünk kell mind megmagyarázni, mind pedig megvédeni.

Vitathatatlan, hogy a természet féltő gonddal őrzi titkait, a dolgoknak csak néhány felszínes tulajdonságát engedni megismerni, s mindazokat az erőket és törvényszerűségeket, amelyekről e dolgok hatása függ, elrejtje előlünk. Érzékszerveink a kenyer színéről, súlyáról és halmazállapotáról ugyan tájékoztatnak minket, de sem az érzékszerveink, sem az értelmünk sosem adhat nekünk felvilágosítást azokról a tulajdonságokról, amelyek a kenyeret az emberi szervezet táplálására és fenntartására alkalmassá teszik. A látás és tapintás a testek lényeges mozgásának eszméjét továbbítja hozzánk, de arról a csodálatos energiáról, vagyis erőről, amely a mozgó testeket szakadatlanul állandó helyzetváltoztatásra kényszeríti, s amelyet a testek csak akkor veszítenek el, ha más testeknek adják azt tovább, erről az erőről még a leghalványabb fogalmat sem alkothatjuk magunknak. De annak ellenére, hogy e természeti erőket^{14*} és törvényszerűségeket nem ismerjük, hasonló tulajdonságok láttán feltételezzük, hogy hasonló titkos erőkkel rendelkeznek, s azt várjuk, hogy a tapasztaltakhoz hasonló hatásokat fognak kiváltani. Ha olyan testet tesznek elénk, amely színre és halmazállapotra

megegyezik a régebben már elfogyasztott kenyérral, habozás nélkül megismételjük a kísérletet, s biztosak vagyunk benne, hogy ezúttal is hasonló élelemben és táperőben fogunk részesülni. Mármost az elme vagy a gondolkodás épp ezen folyamatának alapjait szeretném kifürkészni. Mindenki elismeri, hogy az érzéki tulajdonságok és a titkos erők közt nincs semmiféle kapcsolat, s hogy ily módon elménket nem a jellegük ismerete készíti arra, hogy állandó és rendszeres kapcsolatokra következtessen. Ami a múltbeli tapasztalatot illeti, el kell ismernünk, hogy ez csupán azokról a meghatározott dolgokról és arról a meghatározott időtartamról adhat közvetlen és biztos tájékoztatást, amelyek ismeretkörébe tartoznak; de hogy e tapasztalat miért terjed ki a jövőre, és olyan dolgokra is, amelyek az előbbiekhöz legjobb tudomásunk szerint csakis külsőleg hasonlítanak, ez az a fő kérdés, amelyet részletesen óhajtok taglálni. A régebben már elfogyasztott kenyér táplálékul szolgált nekem, tehát egy ilyen tulajdonságokkal felruházott anyag abban az időpontban rendelkezett az említett titkos erőkkel: de vajon következik-e ebből, hogy egy másik darab kenyér egy más időpontban ugyancsak táplálékul szolgálhat, s hogy a hasonló érzéki tulajdonságokhoz mindenkor szükségképpen hasonló titkos erők járnak? Ez a következtetés korántsem látszik szükség-szerűnek. De azt mindenképpen el kell ismernünk, hogy elménk itt egy következtetést vont le, egy bizonyos lépést tett, olyan gondolatfolyamat és következtetés játszódott le, amely magyarázatra szorul. E két tétel: azt tapasztaltam, hogy ez és ez a dolog mindenkor ezzel és ezzel a hatással jár, és előre látom, hogy más dolgok, amelyek külsőleg az előbbihez hasonlatosak, mindenkor hasonló hatásokkal járnak majd együtt, korántsem azonos. Készséggel elismerem, hogy az egyik tételből joggal lehet következtetni a másikra, sőt azt is tudom, hogy ezt a következtetést mindenki levonja. De ha valaki azt állítaná, hogy erre a következtetésre okoskodás láncolatán keresztül jutott el, akkor felszólítanám, mondja

el, milyen módon okoskodott. E tételek közti összefüggés ugyanis szemléletileg nem nyilvánvaló. Valamilyen közvetítő eszközre van szükség, amely az elmét erre a következtetésre képessé teszi, ha ezt a következtetést valóban okoskodás és érvelés útján vontuk le.

De hogy mi ez a közvetítő eszköz, ez, megvallom, meghaladja értelmi képességeimet; s ezt azoknak a feladata volna megjelölni, akik azt állítják, hogy valóban létezik, s hogy a tényekre vonatkozó összes következtetésünknek ez a forrása.

Ez a nemleges jellegű érvelés az idők múlásával feltétlenül meggyőzővé fog válni, mihelyt sok éles elméjű és kiváló filozófus erre a kérdésre összpontosítja vizsgálódásait, s ennek ellenére egyikük sem lesz képes azt az összekötő tételt, vagyis közbeeső lépést felfedezni, amely értelmünk számára e következtetést lehetővé teszi. De ez a kérdés egyelőre még új, s ezért nem minden olvasó bízik majd annyira a maga éleselméjűségében, hogy arra a következtetésre jusson: ha ez a bizonyíték az ő figyelmét elkerülte, akkor az a valóságban nem is létezhet. Ezért aztán egy még nehezebb feladatot kell magunkra vállalnunk, s fel kell sorolnunk az emberi tudomány összes ágát, hogy kimutassuk, egyik sem szolgálhat ilyen bizonyítékkal.

Minden okoskodás két fajtára osztható, nevezetesen bizonyító, vagyis az eszmék viszonyaira vonatkozó okoskodásra és tapasztalaton alapuló, vagyis tényekre és létezésre vonatkozó okoskodásra. Hogy a mi esetünkben bizonyító érvelés nem lehetséges, az nyilvánvaló; mivel nincs semmi ellentmondás abban, hogy a természet eddigi rendje megváltozzék, s hogy egy látszatra már korábban tapasztalt dolgokhoz hasonló dolog ezentúl más vagy ellentétes hatásokat válthasson ki. Hát nem tudom-e világosan és határozottan elképzelni, hogy egy test, amely a felhőkből hull alá, s amely minden más szempontból is a hóhoz hasonlít, olyan ízű legyen, mint a só, s olyan tapintású, mint a tűz? Van-e

érthetőbb tétel annál az állításnál, mint hogy ezentúl valamennyi fa decemberben s januárban fog virágozni, és virágaik májusban s júniusban fognak elhervadni? Márpedig ami érthető és világosan elképzelhető, az nem tartalmaz ellentmondást, s azt semmiféle bizonyító érveléssel és a priori elvont okoskodással nem lehet megcáfolni.

Ha tehát érvelések készítenének minket arra, hogy múltbeli tapasztalatainkban megbízunk, s hogy eljövendő ítéleteink mércéjének tekintsük őket, akkor ezek az érvelések a fenti csoportosítás szerint csupán valószínűek lehetnek, azaz tényekre, vagyis a dolgok valós létezésére vonatkozhatnak. De ha az okoskodásnak erre a fajtájára adott magyarázatunk megalapozottnak és kielégítőnek tekinthető, akkor az is nyilvánvaló, hogy ilyen érvelés itt nem lehetséges. A létezésre vonatkozó minden érvelésünk, mint már említettük, az ok és okozat viszonyán alapszik, s e viszonyra vonatkozó ismereteink csakis tapasztalattól származhatnak, s minden tapasztalati következtetésünket arra a feltételezésre alapítjuk, hogy a jövő a múlttal összhangban lesz. Ha tehát ezt az utóbbi feltevést valószínű, vagyis létezésre vonatkozó érvekkel próbáljuk bizonyítani, akkor nyilvánvalóan körben forgunk, hiszen épp a vitás kérdést tekintjük bizonyítottnak.

Valójában minden tapasztalaton alapuló érvelésünk a természet jelenségei közt észlelt hasonlóságon alapszik, s ez indít minket arra, hogy olyan hatásokra számítsunk, mint amilyenek tapasztalataink szerint e jelenségeket korábban kísérték. S jöllehet csak balga vagy örült agy merészselheti a tapasztalat érvényét kétségbe vonni, s az emberi élet e nagy vezetőjét semmibe venni, mégis a filozófusnak legalábbis arra feltétlenül joga van, hogy tudásszomjtól vezérelve megvizsgálja az emberi természetnek azt az alapelvét, amely a tapasztalatot ilyen roppant fontossággal ruhazza fel, nekünk pedig lehetővé teszi, hogy a természet által a különféle jelenségek közt létrehozott hasonlóságot hasznunkra fordít-

suk. Elvárjuk, hogy hasonlóan látszó okok hasonló okozatokat váltsanak ki. Minden tapasztalati következtetésünknek ez a summája. Mármost nyilvánvalóan látszik, hogy ha erre a következtetésre okoskodás útján jutottunk volna el, az már rögtön, az első esetben is éppoly helytálló lett volna, mint utóbb, a tapasztalatok mégoly hosszú sora után. Ez azonban koránt sincs így. Mi sem hasonlít úgy egymáshoz, mint két tojás, de e hasonlóság alapján mégsem várja senki, hogy egyformán jó ízük legyen. Ezért aztán minden dologban csak az egyöntetű tapasztalatok hosszú sora nyújthat nekünk valamilyen következményre vonatkozóan teljes bizonyosságot és biztonságot. De hát létezhet-e olyan okfejtés, amely egyetlen esetből teljesen más következtetést von le, mint száz és száz másikkól, holott azok attól az egytől miben sem különböznek? Ezt a kérdést nemcsak azért vetem fel, hogy felvilágosítást kapjak, hanem azért is, hogy szándékosan nehézséget támasszak. Én ugyanis ilyen okoskodást nem ismerek, s nem is tudok elképzelni. De örömmel fogadnék minden kioktatást, ha erre bárki is hajlandó volna.

Ha valaki azt állítaná, hogy azonos tapasztalatok sokaságából következtetünk az érzéki tulajdonságok és titkos erők közti kapcsolatra, akkor én, bevallom, azt felelném, hogy itt ugyanazt a nehézséget látom, csak más szavakba burkolva. Mert megint csak felmerül a kérdés, milyen okfejtésen alapszik ez a következtetés? Hol az a közvetítő eszköz, azok az áthidaló eszmék, amelyek egymástól ily távoli tételeket összekapcsolnak?

Mindenki elismeri, hogy a kenyér színe, halmazállapota s más érzékelhető tulajdonságai önmagukban nincsenek semmiféle kapcsolatban az élelem és táperő titkos erőivel. Mert másként ezekből az érzéki tulajdonságokból már első pillantásra a tapasztalat segítségével nélkül — valamennyi filozófus véleményének és a nyilvánvaló tényeknek ellenére is — e titkos erőkre következtethettünk volna. Íme tudatlanságunk velünk született állapota: fogalmunk sincs a dolgok

erőiről és hatásairól. Hogyan orvosolja ezt a tapasztalat? Csupán egy sereg egyöntetű hatásról tájékoztat minket, amelyek bizonyos dolgokból erednek; s megtanít arra, hogy ezek a meghatározott dolgok egy meghatározott időpontban az említett energiákkal és erőkkkel rendelkeztek. S ha élénk tesznek egy ugyanilyen érzéki tulajdonságokkal felruházott újabb dolgot, feltételezzük, hogy az is hasonló energiával és erővel rendelkezik, s ezért hasonló hatásra számítunk. Egy olyan dologtól, amely színre és halmazállapotra a kenyérhez hasonló, élelmet és táperőt várunk.

Ez azonban az elme részéről kétségtelenül olyan lépés, olyan folyamat, amely magyarázatra szorul. Ha valaki azt mondja: minden korábbi esetben azt tapasztaltam, hogy ezek és ezek az érzéki tulajdonságok ezekkel és ezekkel a titkos erőkkkel járnak együtt, s aztán azt mondja: hasonló érzéki tulajdonságok mindig hasonló titkos erőkkkel járnak együtt, ezzel még nem esett a tautológia bűnébe, mert a két tétel semmilyen szempontból se azonos. Azt ugyan mondhatja valaki, hogy az egyik a másiktól következik, viszont azt is el kell ismernie, hogy ez a következtetés sem szemléletileg nem nyilvánvaló, sem nem bizonyítható — hát akkor milyen jellegű? Ha azt felelné, tapasztalati, ezzel épp a vitatott kérdést tekintené bizonyítottnak. Mert minden tapasztalatból eredő következtetés abból a feltevésből indul ki, hogy a jövő a múlthoz fog hasonlítani, s hogy hasonló erőkhöz mindig hasonló érzéki tulajdonságok járnak. Ha felmerül a gyanú, hogy a természet rendje megváltozik, s hogy a múlt esetleg nem lesz többé a jövőre nézve mértékadó, akkor minden tapasztalat értéktelenné válik, s következtetést sem vonhatunk le belőle.

Ezért aztán a múlt hasonlóságát a jövőhöz semmiféle tapasztalatból származó érveléssel nem lehet bizonyítani, hisz minden érv épp ennek a hasonlóságnak a feltételezésén alapszik. Bármily szabályszerű volt is ez ideig a dolgok folyása, ez önmagában, valamilyen újabb érv vagy következtetés

nélkül, még nem bizonyítja, hogy a jövőben is szabályszerű lesz. Hiába hivatkozunk arra, hogy a múltbeli tapasztalatokból megismertük a testek jellegét vagy természetét. Titkos vonásaik, s következésképpen minden hatásuk és megnyilvánulásuk érzéki tulajdonságaik állandósága ellenére is megváltozhat. Ez egyes dolgokkal néha megtörténik, hát miért ne történhetné meg mindig és minden dologgal? Milyen logika, milyen okfejtés nyújthat nekünk biztosítékot e feltevessel szemben? A mindennapi gyakorlat, mondhatná erre valaki, az teszi alaptalanná kételyeimet. De aki ezt mondja, félreérti kérdésem célját. Problémánk mint cselekvő embert, engem sem nyugtalanít, de mint filozófus, akiben van egy jó adag tudásszomj, hogy ne mondjam, szkepticizmus, mégis szeretném megismerni e következtetés alapját. Sem könyvek, sem kutatás nem oszlathatta el számomra ezt a nehézséget, s nem nyugtathatott meg ebben a fontos kérdésben. Mi egyebet tehetnék, mint hogy a nagyközönség előtt feltárom e nehézséget, bár aligha remélhetem, hogy ez meghozhatja a megoldást. De ily módon, ha nem gyarapítjuk is ismereteinket, legalább tudatlanságunkra ráébredünk.

Kétségtelenül megbocsáthatatlan önteltség volna azt állítanunk, hogy azért, mert mi magunk vizsgálódásaink során nem találtunk bizonyítékot, ilyen bizonyíték nem is létezik. És azt is el kell ismernem, hogy ámbár a tudósok az idők során hasztalan igyekeztek egy vagy más problémára választ találni, ebből elhamarkodott dolog volna azt a határozott következtetést levonni, hogy a probléma az emberi elme képességeit meghaladja.

Ha ismereteink minden forrását megvizsgáltuk, s azt találtuk, hogy a kérdés megoldására egyik sem alkalmas, még akkor is megvan rá a lehetőség, hogy felsorolásunk nem teljes, vagy a vizsgálódásaink nem elég pontosak. De a mi problémánk tekintetében olyan szempontok merülnek fel, amelyek az önteltség vádjá vagy a tévedés gyanúja alól fölmentenek minket.

Ha valóban van építve,

(a rendszer ugyanakkor nem is tud róla, kiéle követhető)

Vitathatatlan, hogy még a legtudatlanabb és legostobább fajankó, sőt a csecsemők, s még maguk az oktan állatok is tanulnak a tapasztalatból, megfigyelik a természeti jelenségekből eredő hatásokat, s ily módon e jelenségek sajátosságait is megismerik. Ha egyszer egy gyerek egy égő gyertyával megégette magát, azontúl már óvakodni fog gyertyához nyúlni, mert feltételezi, hogy az érzéki tulajdonságai és külsejükre egymáshoz hasonló dolgok hasonló hatásokat váltanak ki. Ha tehát valaki azt állítja, hogy a gyerek valamilyen érvelés vagy okfejtés útján jutott erre a következtetésre, joggal kívánhatom tőle, mondja meg, hogyan okoskodott a gyerek; s ekkor milyen ürüggyel tagadhatná meg ezt az indokolt kívánságomat? Nem hivatkozhatik rá, hogy az okoskodás elvont volt, s hogy a vizsgálódások során esetleg elkerülte a figyelmét, hiszen ő maga állítja, hogy még egy csecsemő értelmi képességét sem haladja meg. Ha tehát az illető egy másodpercig habozik, vagy némi gondolkodás után valamilyen bonyolult és mélyenszántó érveléssel áll elő, akkor tulajdonképpen már le is mondott a kérdés megválaszolásáról, s bevallotta, hogy nem okoskodás készítet minket arra a feltételezésre, hogy a múlt hasonlít a jövőhöz, s hogy a külsőre egymáshoz hasonló dolgoktól hasonló hatásokat várjunk el.

Ezt a tételt kívántam ebben a fejezetben kellőképp alátámasztani. Ha igazam van, akkor sem állítom, hogy valamilyen hatalmas felfedezést tettem. Ha pedig nincs igazam, nagyon gyenge tudósnak kell lennem, hiszen még olyan bizonyítékot sem tudok találni, amelyet, úgy látszik, már pályás koromban kitűnően ismertem.

ÖTÖDIK FEJEZET

A KÉTELYEK SZKEPTIKUS MEGOLDÁSA

ELSŐ RÉSZ

A filozófiai, éppúgy, mint a vallási buzgóságnak, úgy látszik, az a káros hatása, hogy jóllehet erkölcsünk nemesítését és vétkeink kiirtását tűzi ki céljául, mégis oktan magatartásunk miatt csak valamely uralkodó hajlamunkat éleszti tovább, s elménket még nagyobb eltökéltséggel oly álláspont felé taszítja, amely iránt lelki alkatunk egyoldalúsága és hajlamai következtében már amúgy is túlságosan vonzódunk. Kétségtelen, hogy ha a bölcs filozófus nemesíthatóságára törekszünk, s minden élvezetünket csakis az elménkre igyekszünk korlátozni, megtörténhetik, hogy filozófiánkból — Epiktétoszhoz¹⁵ és a többi sztoikushoz hasonlóan — csupán önzésünk kifinomultabb rendszerét alakítjuk ki, s bölcselkedésünkkel minden erőnyből s a társadalmi élet minden öröméből mintegy kiebrudaljuk magunkat. Miközben gondosan tanulmányozzuk az emberi lét hívságait, s minden figyelmünket a gazdagság és rang üres, mulandó jellegére összpontosítjuk, talán csak velünk született tunyaságunkat legyezgetjük, amely — mivel undorodik a világ forgatagától és a gyakorlati élet robotjától — valamilyen elfogadható ürügyet keres, hogy teljes és korlátlan szabadságot biztosítson magának. Van azonban a filozófiának egy fajtája, amelynek nincs ennyire káros hatása, mert nem adja át magát az emberi elme semmiféle zavaros szenvedélyének, s nem is vegyülhet el semmilyen velünk született vonzalom-

mal vagy hajlammal, s ez az akadémikus vagy szkeptikus filozófia. Az akadémikusok¹⁶ mindig kételyekről beszélnek, az ítélet halogatásáról, a hebehurgya elhatározások veszélyességéről, az elme vizsgálódásainak leszűkítéséről, meg minden olyan elmélkedésről való lemondásról, amely nem a mindennapos élet és gyakorlat határain belül van. Ezért aztán mi sem állhat élesebb ellentétben az elme egykedvű tunyaságával, izgágaságával, pökhendiségével, gögös nagyravágyásával és habonás hiszékenységgel, mint épp e filozófia. Ez minden szenvedélyt elfojt, kivéve az igazságszeretetet; ezt a szenvedélyt pedig senki sem túlozza és túlozhatja el. Meglepő hát, hogy e filozófiát, amelynek úgyszólván minden körülmények közt szükségszerűen ártalmatlannak és feddhetetlennek kell lennie, annyi alaptalan szemrehányással, annyi rágalommal illetik. De talán elsősorban épp az a körülmény, amely oly feddhetetlenné teszi, váltja ki az általános gyűlöletet és rosszallást. Nem legyen semmiféle zavaros szenvedélyt, s így kevés hívet szerez magának. Szembefordul mindenfajta vétekekkel és dőrességgel, ezért aztán tömördek ellensége van, akik a szabadosság, világiasság és vallástalanság bélyegét sütik rá.

És attól sem kell tartanunk, hogy ez a filozófia, amely vizsgálódásainkat a mindennapi életre igyekszik korlátozni, valaha is alááshatja a mindennapi élet okfejtéseit, s kételkedést odáig fejlesztheti, hogy ezzel minden cselekvést és elmélkedést megakadályozzon. A természet mindig érvényesíteni fogja jogait, s végső soron mindenfajta elvont okoskodás felett győzedelmeskedni fog. Ha például azt a következtetést vonjuk le, miként azt az előző fejezetben tettük, hogy elménk minden, tapasztalaton alapuló okoskodás során oly lépést tesz, amelyet semmiféle bizonyíték vagy értelmi folyamat nem támaszt alá, ettől még nem áll fenn a veszély, hogy ezt az okoskodást, jóformán minden ismeretünk alapját, egy ilyen felismerés valaha is megrendítheti. Ha nem bizonyíték készlettel elménket e lépésre, akkor valamilyen más, hasonló-

képpen erős és tekintélyes elvnek kell arra készítenie, s ez az elv mindaddig érvényben marad, amíg az emberi természet meg nem változik. Megéri hát a fáradságot, hogy megkíséreljük felderíteni, mi ez az elv.

Tegyük fel, hogy egy különleges észbeli és érvelési képességekkel megáldott embert egyik pillanatról a másikra idehelyeznek ebbe a világba. Kétségtelenül azonnal felfedezi majd a dolgok állandó egymásutánját, és azt is felismeri, hogy az egyik történés a másikat követi. De ennél többet nem lesz képes megállapítani. Elcinte semmiféle érveléssel nem fog eljutni az ok és okozat eszméjéhez, mivel azok a különleges erőik, amelyek a természeti jelenségeket létrehozzák, érzékszerveink által fel nem foghatók, s nem volna ésszerű dolog pusztán abból, hogy egy történés egyetlen esetben egy másik folyamatot megelőzött, máris arra következtetni, hogy az egyik ok, a másik okozat. Hiszen kapcsolatuk esetleges és véletlen is lehet. Nincs semmi indok arra, hogy az egyik létezéséből a másik jelenlétére következtessünk.

Egyszóval emberünk további tapasztalatok nélkül a tényekre vonatkozóan semmiféle feltevésre vagy következtetésre nem juthat, és semmi másról nem is tudhat semmi biztosat, csak arról, amiről emlékezete vagy érzékszervei közvetlenül tájékoztatják.

Tegyük fel most, hogy időközben bővebb tapasztalatokra tett szert, s mivel már régóta él e világban, megfigyelhette, hogy a hasonló dolgok és események állandó kapcsolatban vannak egymással; mi lesz ennek a tapasztalatnak a következménye? Emberünk az egyik dolog létezéséből azonnal a másik jelenlétére fog következtetni. Ámde azokról a titkos erőkről, amelyeknek segítségével az egyik dolog a másikat létrehozza, tapasztalatai ellenére sem lesz képes fogalmat alkotni vagy ismereteket szerezni magának, s nincs is oly értelmi folyamat, amely arra készítené, hogy az említett következtetést levonja. És mégis kénytelen levonni, s bár tisztában kell lennie azzal, hogy nem az értelmé jutott

el erre az eredményre, ennek ellenére ki fog tartani e gondolatmenet mellett. Valamilyen más elv készíti ugyanis erre a következtetésre. Ez az elv a szokás. Mert valahányszor egy bizonyos cselekvés vagy művelet megismétlődése — okoskodás, vagyis értelmi folyamat sugalmazása nélkül — arra készít minket, hogy ugyanazt a cselekedetet vagy műveletet újból és újból végrehajtsuk, azt mondjuk, hogy a szokás indít minket erre.

Nem állítjuk, hogy ezzel a szóval megadtuk ennek az indítéknak végső okát. Csupán az emberi természet egy oly törvényszerűségére mutattunk rá, amely általánosan elfogadott, s hatásaiból jól ismert. S talán vizsgálódásaink során ennél messzebb nem is juthatunk; tehát nem tarthatunk igényt rá, hogy ennek az oknak okát megnevezzük. Bele kell törődnünk abba, hogy ez a végső elv, amelyet a tapasztalatainkból leszűrt összes következtetés alapján megjelölhetünk. És már azzal is elégedettek lehetünk, hogy idáig eljutottunk, nem kell zúgolódnunk amiatt, hogy korlátozott szellemi képességeinkből többre nem telik. S amikor azt állítjuk, hogy két dolog, például a hő és a láng, vagy a súly és a tömeg állandó kapcsolata láttán csak a szokás készít minket arra, hogy az egyikből a másik jelenlétére következtessünk, ezzel kétségtelenül oly tételt állítottunk fel, amely ha talán nem is igaz, de legalább világosan érthető. S amellett, úgy látszik, csak ez a föltevés adhat magyarázatot arra a fogas kérdésre, miért vonunk le ezer esetből olyan következtetést, amelyet egyetlenegy — azoktól semmiben sem különböző — esetből nem vagyunk képesek levonni. Elménk nem viselkedhetik egyszer így, másszor úgy. Egy kör láttán ugyan olyan következtetéseket von le, mint amilyeneket a világegyetem összes körének megvizsgálása után levonna. De olyan ember nem akad, aki pusztán azért, mert egyszer azt látta, hogy egy test, amelyet egy másik meglökött, megmozdul, ebből máris arra következtetne, hogy hasonló lökéstől minden mást test is megmozdul. Tehát valamennyi tapasztal-

talatból eredő következtetés, a szokás és nem az értelem műve.^{17*}

A szokás tehát az emberi élet nagy vezérlője. Csak ez az elv teszi tapasztalatainkat hasznossá számunkra, s ez készít minket arra, hogy az események múltbeli menetéhez hasonlóra számítsunk a jövőben is. A szokás hatalma nélkül csakis azokról a tényekről szerezheménk tudomást, amelyekről az emlékezetünk és érzékszerveink közvetlenül tájékoztatnak minket. Enélkül nem tudnánk, milyen eszközöket alkalmazzunk céljaink elérésére, hogyan használjuk fel velünk született képességeinket valamely hatás kiváltására. Ilyen körülmények közt pedig minden cselekvésnek s úgy szólván minden elmélkedésnek egyszeriben vége szakadna.

Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy ámbár a tapasztalatból leszűrt következtetéseink az emlékezet és érzékelés hatósugarán túlhaladnak, s távoli helyeken és messze múltban lejátszódó tényekről is tájékoztatnak minket, a következtetéseket csakis olyan tényből kiindulva vonhatjuk le, amelyre emlékszünk, vagy amelyet érzékelünk. Ha valaki egy elhagyott tájon pompás épületek romjaira bukkan, arra fog következtetni, hogy itt valaha civilizált emberek éltek, de ha semmi ilyet nem lát, sose juthat erre a következtetésre. Régi korok eseményeiről a történelemből szerzünk tudomást, ehhez azonban el kell olvasnunk azokat a műveket, amelyek e felvilágosítást tartalmazzák, s ezekből kiindulva haladunk azután tanúbizonyságról tanúbizonyságra, mígnem elérünk az említett események szemtanúihoz. Egyszóval, ha nem valamely tényből indulunk ki, amelyről az emlékezetünk vagy az érzékszerveink tanúskodnak, okoskodásunk pusztá feltevés lesz, s ha az egyes láncszemek mégoly szorosan kapcsolódnak is egymáshoz, a következtetésünk egész láncolatát mégsem támasztja alá semmi, s e következtetés útján nem is juthatunk el semmiféle valós létezés ismeretéhez. Ha megkérdezek valakit, miért hisz egy általa elmondott dolgot valóságnak, ezt meg kell indokolnia; s az indok valamilyen

más, az előbbivel összefüggő tény lesz. De a megokolást nem folytathatja a végtelenségig, az okoknak végül is egy oly ténybe kell torkolnia, amelyről az illetőt emlékezete vagy érzékszervei tájékoztatják, mert ha nem, akkor el kell ismernie, hogy hitének nincs semmilyen alapja.

Mi következik mindebből? Igen egyszerű dolog, amely azonban, megvallom, meglehetősen eltér a filozófia szokásos elméleteitől. Minden tényre vagy valós létezésre vonatkozó hitünk csakis valamilyen, emlékezetünkben élő vagy érzékszerveink által észlelt dologból, s e dolog és más dolgok közti megszokott kapcsolatból ered. Vagy másképpen fogalmazva: mivel ismételtén azt tapasztaltuk, hogy két jelenség — láng és meleg, hó és hideg — állandó kapcsolatban van egymással, ezért ha érzékszerveink újból lángot vagy havat észlelnek, az elménk, szokástól vezérelve, melegre vagy hidegre számít, s azt hiszi, valóban létezik ilyen tulajdonság, s ez közelebbi vizsgálódásra meg is fog nyilvánulni. Ez a hit szükségszerű következménye annak, hogy elménk ilyen körülmények közé került. Az adott helyzetben ez éppolyan elkerülhetetlen lelki tevékenység, mint az, hogy szeretetet érzünk, ha jót tesznek velünk, vagy gyűlöletet, ha megbántanak minket. Mindezek a lelki tevékenységek pedig a velünk született ösztönök fajtájához tartoznak, s ezeket az ösztönöket semmiféle okoskodás, semmiféle gondolatmenet vagy értelmi folyamat nem képes se felidézni, se elmémítani.

Idáig érve nagyon is megengedhető volna, ha felhagynánk további filozófiai vizsgálódásainkkal. A legtöbb kérdésben egy lépéssel sem mehetünk tovább, és minden kérdésben még a legmerészebb és legállhatatosabb vizsgálódások ellenére is itt kell megállnunk. De megbocsátható, sőt tán dicsőretre méltó, ha tudásszomjunk még további kutatásokra ösztökéli minket, s arra készlet, hogy tüzetesebben megvizsgáljuk ennek a hitnek és annak a szokásos kapcsolatnak jellegét, amelyből hitünk származik. Ekképp talán olyan magyarázatokra és analógiákra bukkanhatunk, amelyek leg-

alábbis azokat elégedettséggel töltik majd el, akik szeretik az elvont tudományokat, kedvüket lelik az olyanfajta elmélkedésekben, amelyek bármily pontosak, mégis egy bizonyos fokú kételyt és bizonytalanságot hordoznak magukban. Ami a más ízlésű olvasókat illeti, bevallom, e fejezet hátralevő részét nem nekik szántam, s a későbbi vizsgálódásaim enélkül is megérthetők.

MÁSODIK RÉSZ

Nincs semmi korlátlanabb az emberi képzeletnél, nem származhat ugyan túl a külső és a belső érzékeink szolgáltatta eszmék eredeti körén, viszont az eszméket a fikció és látomás mindenféle változatában korlátlanul keverheti, vegyítheti, szétválaszthatja és feloszthatja. A valóság tökéletes látszatával ruházhat fel egy eseményt, meghatározott időt és helyet jelölhet ki számára, létezőnek vélheti, s minden részletében olyképpen ecsetelheti, mintha történelmi tény volna, amelyben teljes bizonyossággal hisz. De mi akkor a különbség a fikció és a hit között? E különbség nem egyszerűen egy olyan különleges eszmében rejlik, amely valamilyen, jóváhagyásunkat követelő képzelethez kapcsolódik, viszont mindenfajta ismert költött dologból hiányzik. Mivel az elme minden eszméjét hatalmában tartja, ezért az említett eszmét önkényesen bármilyen költött dologhoz hozzákapcsolhatná, s így mindennapos tapasztalatainkkal ellentétben is azt hihetné, amit akar. Képzeletben hozzákapcsolhatunk egy emberfejet egy lótesthez, de azt már semmiképp se hihetjük, hogy egy ilyen állat valaha is létezett.

Következésképpen a fikció és a hit közötti különbség valamilyen érzelemben, vagyis érzésben rejlik, amely csakis az utóbbihoz kapcsolódik, az előbbihez nem; amely az akarrattól független; s amelynek nem lehet tetszés szerint parancsolgatni. Mint minden más érzést, ezt is a természet ébreszti

bennünk, s ennek az érzésnek abból a meghatározott helyzethől kell fakadnia, amelybe az elme egy meghatározott időpontban került. Valahányszor egy dolog felmerül emlékezetünkben vagy az érzékszerveinkre hat, a szokás hatalmánál fogva tüstént arra készíti képzeletünket, hogy felidézze azt a másik dolgot, amely rendszerint vele együtt jár, s ezt a képzetet a fantázia csapongó szüleményeitől teljesen eltérő érzések vagy érzelmek kísérik. A hit egész jellege ebben nyilvánul meg. Minthogy nincs olyan tény, amelyben annyira szilárdan hinnénk, hogy az ellenkezőjét el ne tudnánk képzelni, ezért az elfogadott és a visszautasított képzet közt nem is volna semmilyen különbség, ha valamilyen érzés egyiket a másiktól meg nem különböztetné. Ha azt látom, hogy egy biliárdgolyó a sima asztalon egy másik golyó felé gurul, könnyen el tudom képzelni, hogy a másikba ütközve megáll. Ebben az elképzelésben nincs semmi ellentmondás, s mégis egészen más érzést ébreszt, mintha azt képelem, hogy az egyik golyó meglöki és mozgásba hozza a másikat.

Ha meg akaránk határozni ezt az érzést, valószínűleg kiderülne, hogy ez éppoly nehéz, sőt kilátástalan vállalkozás, mintha a hideg érzetét vagy a harag indulatát olyan valakinek akaránk megmagyarázni, aki ilyesmit még sosem érzett. Ennek az érzésnek igazi és helyes neve a hit; s e fogalom kifejezése semmilyen nehézséget nem okoz, mert mindenki állandóan tudatában van annak az érzésnek, amit ez kifejez. Mégis indokoltak látszik, hogy megkíséréljük leírni, mert ily módon, reméljük, oly analógiákhoz jutunk el, amelyek esetleg bővebb magyarázatot adnak rá. A hit tehát szerintem nem egyéb, mint valamely dolognak oly eleven, élénk, erőteljes, határozott és tartós képzete, amelyet a képzelet egymagában sose idézhetne fel. Ezek a filozófiához tán méltatlanok látszó megkülönböztetések csak az elmének azt a tevékenységét akarják kifejezni, amely a valóságot vagy azt, amit valóságnak vélünk, a fikciónál hívebben érzékelteti, nagyobb nyomatékkal ruházza fel a gondolkodásunkban, s

az indulatok és képzelet terén erősebb befolyáshoz juttatja. Ha magában a dologban egyetértünk, a szavakról nem érdemes vitatkozni. A képzelet korlátlan úr valamennyi eszméje felett, kedvére összekapcsolhatja, keverheti vagy megváltoztathatja őket. Költött dolgokat idézhet fel a tér és az idő összes mozzanatával egyetemben. Mintegy élénk vetítheti őket, eredeti színeikben, pontosan úgy, mintha valóban léteznének. A képzelet e képessége azonban önmagától sose juthat el a hit erejének szintjére, ezért nyilvánvaló, hogy a hit nem az eszmék sajátos jellegében vagy egymásutánjában, hanem felidezésük módjában és az elménkben kiváltott érzelmekben rejlik.

Ezt az érzést vagy felidézési módot, bevallom, lehetetlen pontosan megmagyarázni. Szavakkal többé-kevésbé ki tudjuk ugyan fejezni, de az igazi és helyes neve, mint már említettem, a hit: ez pedig olyan fogalom, amit a mindennapi életben mindenki jól megért. S a filozófiában is csak addig az állításig merészkedhetünk el, hogy a hit olyasvalami, amit az elme érez, s ami az ítélet eszméit a képzelet költött tárgyaitól megkülönbözteti. Nagyobb nyomatékot és befolyást ad nekik, fontosabbnak tünteti fel, s elménkben érvényre juttatja őket, s ezeket teszi cselekedeteink vezérelvévé. Most például egy ismerős hangját hallok, s e hang a szomszéd szobából jön — ez az érzéki benyomás a gondolataimat tüstént erre a személyre és az összes környező tárgyra irányítja. Magam elé képelem őket jelenlegi állapotukban, ugyanazokkal a tulajdonságokkal felruházva, s ugyanolyan viszonylatokban, mint ahogy ismerem őket. Ezek az eszmék gyorsabban úrrá lesznek elmémen, mint egy elvárásolt kastély eszméje. Egészen más érzést keltenek bennem, sokkal nagyobb hatással vannak rám, hevesebb gyönyört vagy kínt, nagyobb örömet vagy bánatot okoznak.

Ha tehát ezt az elméletet a maga egészében elfogadjuk, és elismerjük, hogy a hit érzése nem egyéb, mint a képzelet szüleményeinél erőteljesebb és tartósabb elképzelés, s hogy

az elképzelésnek ez a módja valamilyén dolognak az emlékezetünkben felmerülő vagy az érzékszerveink által észlelt másik dologgal való szokásos kapcsolatából ered, akkor e feltételezések alapján, azt hiszem, nem lesz nehéz más, hasonló értelmi tevékenységet találni, s e jelenségeket még általánosabb alapelvekig nyomon követni.

A természet, mint már említettük, bizonyos eszmék közt kapcsolatot teremt, s mihielyt az egyik eszme elménkben felmerül, a vele korrelatív eszmét is felidézi, s figyelmünket gyengéd és észrevétlen ösztönzéssel ráirányítja. A kapcsolatoknak és összefüggéseknek ezeket az elveit három elvre, nevezetesen a hasonlóságra, érintkezésre, valamint az okságra vezettük vissza; csak ezek a kötelek fűzik össze gondolatunkat, s csak ezek hozzák létre a gondolkodásnak vagy okoskodásnak és a beszédnek azt a szabályszerű menetét, amely többé-kevésbé minden emberre jellemző. Itt azonban felvetődik egy kérdés, s ettől függ problémánk megoldása. Vajon mindezekben a viszonylatokban az történik-e, hogy amikor az egyik dolog az érzékszerveinkre hat vagy az emlékezetünkben felmerül, az elme nemcsak egyszerűen felidézi a korrelatív dolog képzetét, hanem egyúttal sokkal tartósabb és erősebb képzetet is alkot róla, mint amilyet egyébként alkotna? Az ok és okozat viszonyából eredő hitnél, úgy látszik, ez következik be. És ha a kapcsolatok többi viszonyánál vagy alapelvénél ugyanígy áll a dolog, akkor ezt oly általános törvényszerűségként állíthatjuk fel, amely az elme valamennyi tevékenységére érvényes.

Ezért aztán jelenlegi céljainkra első tapasztalati példának azt a megfigyelést tekinthetjük, hogy ha egy távollevő barátunk képét nézegetjük, a hasonlóság kétségtelenül feléleveníti a róla alkotott eszménket s az eszme által felidézett összes érzelmünket, akár örömteljesek, akár szomorúak, új erő és frissesség hatja át. E hatás kiváltásában egy bizonyos viszony és egy bizonyos pillanatnyi benyomás működik közre. Ha a kép nem hasonlít barátunkhoz, legalábbis nem őt

akarja ábrázolni, akkor gondolatainkat nem is fogja ráirányítani. S ha sem a képet, sem a barátunkat nem látjuk, az elménk az egyikre gondolva felidézheti ugyan a másikat, de ez a folyamat az eszme átérését inkább gyengíti, mint élénkíti. Ha egy barátunk képét élénk teszik, gyönyörködve nézegetjük, de ha képét elveszik előlünk, akkor már inkább közvetlenül rá gondolunk, semmint az immár ugyancsak távollevő és homályos képre.

A római katolikus egyház szertartásait ugyanilyen jellemző példának tekinthetjük. E tévhit követői általában azzal mentegetik a szemükre lobbantott hókuszpókuszokat, hogy e gesztusok, a testtartások és cselekedetek jó hatással vannak rájuk, mert elevebbé teszik áhítatukat, fokozzák buzgalmut, amely máskülönben, ha csakis távoli és anyagtalan dolgokra irányulna, ellankadna. Hitünk tárgyait, mondják, érzékelhető szimbólumokban és képekben jelenítjük meg, s ezeknek a szimbólumoknak közvetlen jelenléte sokkal érzékletesebbé teszi őket, mint amilyenné a pusztá értelmi szemlélet és elmélkedés tehetné. Az érzékelhető dolgok a lehető legnagyobb hatással vannak képzeletünkre, s ezt a hatást egykettőre átruházzák azokra az eszmékre, amelyekre vonatkoznak és hasonlítanak. E szertartásokból s ebből az érvelésből csak arra következtettek, hogy az eszmék felelevenítése terén a hasonlóság hatása mindennapos jelenség, s mivel a hasonlóság és a pillanatnyi benyomás minden ilyen esetben szükségképpen együttesen hat, azért az említett elv helyességét bőségesen alátámaszthatjuk kísérleteinkkel.

E kísérletek meggyőző erejét még fokozhatjuk azáltal, ha megvizsgálunk másféle kísérleteket is, amelyek nemcsak a hasonlóság, hanem az érintkezés hatásait is felölelik. A távolság kétségtelenül csökkenti az eszmék erejét, viszont ha bármilyen dologhoz közeledünk, még ha érzékszerveink előtt nem tárulkozik is fel, elménk a közvetlen benyomáshoz hasonlítható hatással van. Ha valamire gondolunk, figyelmünk azonnal kiterjed a környezetére is, de ez a

folyamat csak a szóban forgó dolog tényleges jelenlétében válik igazán határozottá. Ha néhány mérföldre vagyok hazulról, minden, ami az otthonomra vonatkozik, erősebb hatással lesz rám, mint ha kétszáz mérföldre volnék tőle, jöllehet ha ilyen távolságból gondolok valamire, ami a barátaim vagy a családom környezetében van, eszméjük akkor is azonnal felébred bennem. De az utóbbi esetben az elménkben felmerülő mindkét dolog eszme, ezért bármilyen könnyen vált is át a gondolatom az egyikről a másikra, e folyamat, közvetlen benyomás hiányában, egyik eszmét sem ruházhatja fel igazi elevenséggel.^{18*}

Senki se kételkedhetik abban, hogy az okságnak ugyanolyan hatása van, mint a másik két viszonynak: a hasonlóságnak és az érintkezésnek. Babonás emberek ugyanabból az okból becsülik a szentek és a jámbor emberek ereklyéit, amiért szimbólumok és képek után sóvárognak; tehát hogy áhítatukat elevenen tartsák, s hogy bensőségebb és erősebb fogalmakat alkothassanak maguknak arról a példázatos életéről, amelyet utánozni akarnak.

Mármost nyilvánvaló, hogy a legbecsesebb ereklye, amit egy hívő megszerezhet magának, valamelyik szent keze műve, s a ruháinak és egyéb holmijainak is azért tulajdonítanak ilyen értéket, mert valamikor a rendelkezésére álltak, ide-oda tette és használta őket. Ebből a szempontból nézve még eleven, bár tökéletlen hatásoknak s olyan dolgoknak tekinthetők, amelyek személyéhez rövidebb következményláncolattal kapcsolódnak, mint bármi egyéb, ami létezésének valóságosságáról tanúskodik.

Tegyük fel, hogy rég holt vagy távollevő barátunk fia meglátogat minket. Láttára kétségtelenül azonnal felmerül bennünk a korrelatív eszme, emlékezetünk most sokkal élénkebb színekben idézi fel múltbeli meghitt kapcsolatunkat és barátságunkat, mint máskülönb. Ez a jelenség is az előzőkben említett elvet látszik bizonyítani. Megjegyzendő, hogy e jelenségeknél a korrelatív dologban való hitet eleve

feltételezzük; enélkül a viszonynak nem lehet hatása. A kép hatása feltételezi azt a hitünket, hogy barátunk valaha valóban élt. Otthonunk közelsége nem ébreszthetné bennünk az otthon eszméjét, ha nem hinnénk, hogy az tényleg létezik. Mármost én azt állítom, hogy ez a hit, amennyiben az emlékezet és érzékelés hatósugarán túlhalad, hasonló jellegű és hasonló okokból származik, mint az imént kifejtett gondolatváltási folyamat és a képzet megelevenedése. Ha egy darab száraz fát a tűzre dobok, elmémben tüstént az a képzet merül fel, hogy a fától a tűz élénkebben fog lobogni, s nem az, hogy kialszik.

A gondolatnak ez az okról okozatra való átváltása nem értelmi tevékenység. Eredetét csakis a szokásra és a tapasztalatra vezethetjük vissza. S mivel valamilyen érzékelt dologból indul ki, ezért a láng eszméjét vagy képzetét erőteljesebben és élénkebben idézi fel, mint a képzetet szállongó és csapongó szüleményei. Ez az eszme közvetlenül merül fel bennünk, gondolataink azonnal ráirányulnak, s az érzéki benyomásokból eredő képzetek erejével ruházzák fel. Ha valaki tört szegez a mellemnak, nem érzem-e át erőteljesebben a seb és a fájdalom eszméjét, mint amikor egy pohár borral kínálnak, még ha az eszme véletlenül a bor láttán merült is fel bennem? De mi idézi fel ezt az erős képzetet, ha nem a dolog jelenléte, valamint az a körülmény, hogy a szokásos módon egy másik dolog eszméjére váltunk át, amit általában az előbbivel kapcsolunk össze? Elménk minden tényre és létezésre vonatkozó következtetésnél eképpen jár el; s jóleső érzés, hogy sikerült oly analógiákat találnunk, amelyek e folyamatra magyarázatul szolgálnak. A jelenlevő dolgokról való átváltás a velük összefüggő eszméknek mindenkor erőt és tartósságot kölcsönöz.

Itt tehát a természet rendje és az eszméink egymásutánja közt egyfajta eleve megteremtett összhangot¹⁹ találunk, s bár azokat az energiákat és erőket, amelyek az előbbit irányítják, egyáltalán nem ismerjük, mégis azt tapasztaljuk,

hogy gondolataink és képzeink a természet egyéb alkotásaival közös utat járnak. A szokás az az elv, amely ezt a megegyezést kiváltja — s ez a megegyezés az emberi élet körülményei és történései közepette fajunk fennmaradásának és magatartásunk szabályozásának elengedhetetlen előfeltétele. Ha egy dolog jelenléte nem idézné azonnal fel a vele általában együtt járó dolgok eszméjét, akkor minden ismeretünk az emlékezet és érzékelés szűk területére korlátozódna. Nem tudnánk az eszközöket a célok szolgálatába állítani, sem pedig velünk született képességeinkkel élve jól cselekedni s a rosszat kerülni. Akik a végső okok²⁰ felderítésében, s a róluk való elmélkedésben kedvüket lelik, itt csodálatra és ámulatra bőséges alkalmat találhatnak.

Az előbbieken kifejtett elméletet még a következőkkel támaszthatom alá. Mivel az elmének az a tevékenysége, amellyel hasonló okokból hasonló okozatokra s fordítva következtetünk, az emberiség fennmaradása szempontjából ennyire fontos, ezért aligha bízhatjuk az értelmünk csalóka levezetéseire. Hisz értelmi tevékenységünk lassú, gyermekkorunk első éveiben még alig-alig mutatkozik meg, s minden életkorban és életszakaszban még legjobb esetben is rendkívül hajlamos a hibákra és tévedésekre. Méltóbb hát a természet közismert bölcsességéhez, hogy ezt az ennyire fontos értelmi tevékenységet valamiféle olyan ösztön vagy mechanikus hajtóerő útján biztosítsa, amely hibátlanul működik, a gondolkodás és élet megjelenésekor azonnal megnyilvánul, s az értelem nehézkes levezetéseitől független. Ahogy a természet megtanított minket végtagjaink használatára anélkül, hogy az azokat működtető izmokat és idegeket is megismertette volna velünk, éppúgy belénk oltotta azt az ösztönt, amely gondolatainkat a külső dolgok számára kijelölt folyamatokkal összhangban vezérli, még ha nem ismerjük is azokat az energiákat és erőket, amelyekről a dolgoknak ez a szabályszerű folyamata és egymásutánja függ.

HATODIK FEJEZET

A VALÓSZÍNŰSÉGRŐL

Véletlen ugyan nincs a világon, de a történések igazi okának nem ismerete mégis olyan hatással van az értelmünk-re, s olyan hitet vagy érzetet ébreszt bennünk, mintha volna.

Kétségtelenül létezik azonban egy bizonyos valószínűség,²¹ amely onnan ered, hogy az esélyek az egyik vagy másik oldalon túlsúlyban vannak; s aszerint, hogy ez a túlsúly mennyire növekszik, és milyen mértékben múlja felül az ellentétes esélyeket, arányosan fokozódik a valószínűség, s azon az oldalon, ahol a túlsúlyt tapasztaltuk, még erősebb hitet vagy meggyőződést hoz létre. Ha egy kocka négy oldalát valamilyen ábrával vagy bizonyos számú ponttal, másik két oldalát pedig egy másféle ábrával vagy nem ugyanannyi ponttal jelöljük meg, valószínű, hogy többször fog az előbbi, mint az utóbbi oldalával fölfelé esni, jóllehet a valószínűség sokkal nagyobb, s az esélyekre vonatkozó hitünk vagy várakozásunk sokkal szilárdabb és bizonyosabb volna, ha czer oldalt jelölnénk meg egyformán és csak egyet másként. Ez a gondolatmenet természetesen és magától értetődőnek látszik, mégis érdekes elmélkedésekre adhat alkalmat.

Ha ki akarjuk fürkészni a kockázásból eredő esélyeket, nyilvánvalóan egyformán valószínűnek fogjuk tartani, hogy a kocka melyik oldalával esik majd fölfelé. Mert a véletlennek épp az a sajátága, hogy minden esélyt, amelyet magában foglal, teljesen egyenlővé tesz. De ha azt tapasztaljuk, hogy az egyik esélyt több oldal hozhatja létre, mint a másikat, akkor gyakrabban gondolunk erre az esélyre, s ha meghányjuk-vetjük azokat a lehetőségeket és eshetőségeket, amelyek-

től a végső eredmény függ, ez az esély sűrűbben fog eszünkbe jutni. A mérlegelésnek egy bizonyos esélyre való összpontosulása a természet kifürkészhetetlen munkálkodása következtében azonnal a hit érzetét ébreszti, s ezt az esélyt előnyben részesíti a másikkal szemben, amelyet ritkábban mérlegeltünk, s így ritkábban is jutott eszünkbe. Ha elismerjük, hogy a hit nem egyéb, mint valamely dolognak a képzelet szülte fikciónál szilárdabb és erősebb képzete, akkor ez a folyamat többé-kevésbé megmagyarázhatóvá válik. A mérlegelésnek, vagyis a szemügyre vételnek ez az összpontosulása az eszmét szilárdabban ágyazza be a képzeletünkbe, nagyobb erőt és frissességet ad neki, s az érzelmekre és indulatokra gyakorolt hatását érzékelhetőbbé teszi, egyszerűen: megteremti azt a bizalmat vagy biztonságot, amely a hitnek és a véleménynek a sajátossága.

Az okok valószínűsége azonos a véletlenével. Vannak okok, amelyek mindig, teljes egyöntetűséggel, egy és ugyanazt az okozatot hozzák létre; megnyilvánulásuk során sosem tapasztaltunk még semmiféle fennakadást vagy szabálytalanságot. A tűz mindig éget, s a víz alatt minden ember megfulad. A lökés és nehézkedés okozta mozgás egyetemes érvényű törvény, amely alól eddig még egyetlen kivétel sem akadt. Vannak azonban más okok, amelyek már nem ennyire szabályszerűek és bizonyosak; a rebarbara nem bizonyult mindig megfelelő hashajtónak, sem az ópium megfelelő altatónak azok számára, akik e gyógyszereket bevették. Igaz, ha valamely ok nem váltja ki szokásos okozatát, a filozófusok ezt nem a természet valamilyen rendellenességének tulajdonítják, hanem feltételezik, hogy az okokat az alkatelemek különleges felépítésében rejlő titkos okok akadályozzák meg. Mi azonban az esélyek latolgatásánál ugyanúgy okoskodunk, ugyanolyan következtetéseket vonunk le, mintha ilyen elv nem érvényesülne. Mivel a szokás arra készítet minket, hogy a múltat valamennyi következtetésünkönél a jövőre vetítsük ki, ezért minden esetben, midőn a múlt

teljesen szabályszerű és egyöntetű, egészen bizonyosak vagyunk, hogy a várt esemény be fog következni, s az ellenkezőjét egyetlen pillanatra sem tétélezzük fel. De ha azt tapasztaltuk, hogy látszatra teljesen hasonló okok különböző okozatokat váltottak ki, ez esetben a múltnak a jövőbe történő kivetítések mindezek a különböző okozatok eszünkbe jutnak, s az esély valószínűségének felmérésénél figyelembe vesszük őket. S bár a leggyakoribb okozatot fogjuk előnyben részesíteni, s feltételezzük, hogy ez fog bekövetkezni, azért a többit sem hagyhatjuk figyelmen kívül, mindegyiknek fontosságot és jelentőséget fogunk tulajdonítani, és pedig aszerint, hogy milyen gyakran következtek be. Európa csaknem minden országára nézve valószínűbb, hogy januárban előbb-utóbb fagy áll be, mint az, hogy egész hónapban át enyhe időjárás fog uralkodni, noha ez a valószínűség a különböző éghajlati viszonyoknak megfelelően változik, s az északi királyságokban már-már teljes bizonyossággá válik. Így hát nyilvánvaló, hogy amikor a múltat valamilyen ok okozatának megállapítása végett a jövőbe vetítjük ki, a különböző esélyeket a múltban tapasztalt arányoknak megfelelően mérlegeljük, s az egyiket például százszor, a másikat tízszer, a harmadikat egyszer előfordult esetként vesszük figyelembe. Minthogy itt az egyik esetet igen sokszor mérlegeltük, ezért e mérlegelések erősen, szilárdan megragadják képzeletünket, létrehozzák a hitnek nevezett érzést, s a hit tárgyát előnyben részesítik azzal a másik eséllyel szemben, amelyet kevesebb tapasztalat támaszt alá, s amely a múltnak a jövőbe való kivetítések ritkábban jut eszünkbe. Ha valaki megkísérel, hogy ezt az értelmi tevékenységet bármilyen bevett filozófiai rendszer alapján megmagyarázza, nagy nehézségekbe fog ütközni. Jómagam már azzal is beérem, hogy ezekkel a célzásaimmal felkeltem a filozófusok kíváncsiságát, s ráébreszttem őket, hogy e különös és nagyszerű témák fejtegetésében a szokásos elméletek milyen hiányosnak bizonyultak.

HETEDIK FEJEZÉT

A SZÜKSÉGSZERŰ KAPCSOLAT ESZMÉJÉRŐL

ELSŐ RÉSZ

A matematikai tudományok jelentős fölénye az erkölcsfilozófiával szemben abban mutatkozik meg, hogy az előbbieket eszméi érzékelhetők, ezért világosak és határozottak, a köztük levő legcsekélyebb különbségek is azonnal észlelhetők, s az azonos műszavak minden kétértelműség és ingadozás nélkül mindig ugyanazokat az eszméket fejezik ki. Az oválist sose cseréljük össze a körrel, se a hiperbolát az ellipszissel. Az egyenlő szárú és az egyenlőtlen oldalú háromszögeket sokkal élesebb határvonalak választják el egymástól, mint a bünt az erénytől, az igazságot az igazságtalantól. Ha egy mértani fogalmat meghatározunk, elménk a meghatározott fogalmat önmagától mindenkor a meghatározással helyettesíti. Mi több: meghatározás hiányában magát a dolgot állíthatjuk érzékszerveink elé, s ily módon tartós és világos fogalmat alkothatunk róla.

De elménk finomabb érzelmei, az értelmi tevékenységek, a szenvedélyek különféle lángolásai, még ha önmagukban valóban különböznek is egymástól, mégis, mihelyt elgondolkodunk rajtuk, nyomban elillannak, s az eredeti képzetet sem tudjuk tetszésünk szerint emlékezetünkbe idézni, valahányszor elgondolkodhatnánk rajta. Okoskodásaink ily módon mindinkább kétértelművé válnak, a hasonló dolgokat azonosnak fogjuk fel, s a következtetéseink a premisszáktól mindinkább eltávolodnak.

Mégis határozottan állíthatjuk, hogy ha e tudományokat helyes megvilágításban vizsgáljuk, előnyeik és hátrányaik csaknem kiegyenlítik egymást, s mindkettőt azonos helyzetbe hozzák. Az elme ugyan könnyebben megőrzi a mértan eszméinek világos és határozott képzetét, viszont e tudomány elvont igazságainak megragadásához sokkal hosszabb és bonyolultabb következtetési láncolatot kell végighaladnia, egymástól sokkal messzebb levő eszméket kell összehasonlítania. Az erkölcsfilozófia eszméit csak a leggonoszabb vizsgálat szabadíthatja meg a homálytól és zavarosságtól, viszont e vizsgálódásokban a következtetések mindig sokkal rövidebbek, s a következtetéshez vezető közvetítő tételek száma sokkal kisebb, mint a mennyiségekkel és számokkal dolgozó tudományokban. Tény és való, hogy Eukleidész legegyszerűbb tételei is általában sokkal több tagból állnak, mint az erkölcsfilozófia tételei, hacsak ez utóbbiak nem torkollnak valamilyen agyrémbé és fantasztikumba. Az emberi elme törvényszerűségeinek felfedése során már néhány lépésnyi előrehaladással is nagyon meg lehetünk elégedve, különösen ha meggondoljuk, hogy a természet mily hamar gátat emel az okokra vonatkozó vizsgálódásaink elé, mely hamar ráébreszt minket tudatlanságunkra. Az erkölcsfilozófia vagy a matematika terén a haladás legfőbb akadálya tehát az eszmék homályossága és a fogalmak kétértelműsége. A matematikában a legnagyobb nehézséget a tételek felállításához szükséges következtetések hosszúsága, és a gondolatok széles köre okozza. A természettudományokban a haladás fő kerékkötője valószínűleg a kellő tapasztalatok s a jelenségek hiánya, ezeket ugyanis gyakran csak véletlenül fedezzük fel, s olykor, épp midőn szükségünk volna rájuk, még a legszorgosabb és legtüzetesebb vizsgálattal se tudunk nyomukra bukkanni. Az erkölcsfilozófia terén ez ideig nem sikerült olyan eredményeket elérni, mint a mértanban vagy fizikában, amiből arra következtethetünk, hogy — ha ebből a szempontból az egyes tudományok közt van valamilyen

különbség — akkor az előbbieik fejlődésének útjában álló nehézségeket csak nagyobb gonddal és képességekkel lehet leküzdeni.

A metafizikában előforduló eszmék közt a leghomályosabbak és legbizonytalanabbak az erő, az energia és a szükséges kapcsolat eszméi, holott vizsgálódásaink során épp ezek minduntalan felmerülnek. Ezért aztán ebben a fejezetben megkíséreljük e fogalmak jelentését, amennyire lehetséges, pontosan meghatározni, s ily módon legalább részben eloszlatni azt a homályt, amelyet a filozófiának ebben az ágában annyiszor felpanaszolnak.

Aligha vitatható az a tétel, hogy eszméink nem egyebek, mint benyomásaink másolatai, vagy másképpen kifejezve, hogy nem gondolhatunk olyan dologra, amit előzőleg akár külső, akár belső érzékeinkkel nem észleltünk. A korábbiakban ^{22*} igyekeztem kifejtetni és bizonyítani ezt a tételt, s annak a reményemnek adtam kifejezést, hogy helyes alkalmazásával filozófiai okfejtéseinket az eddigieknél sokkal világosabbá és pontosabbá tehetjük. Az összetett eszmék talán könnyen megismerhetőkké válnak, ha meghatározzuk őket, azaz ha felsoroljuk azokat az elemeket, vagyis egyszerű eszméket, amelyekből összetevődnek. De ha meghatározásainkkal már eljutottunk a legegyszerűbb eszmékig, s még mindig akad kétértelműség és homály, akkor milyen segédeszközökhöz folyamodjunk? Miféle mesterkedéssel deríthetünk fényt ezekre az eszmékre, tehetjük őket értelmi szemléletünk számára pontosabbá és határozottabbá? Csak azokhoz a benyomásokhoz, vagyis eredeti érzetekhez folyamodhatunk, amelyeknek a szóban forgó eszmék a másolatai. Ezek a benyomások mind erősek és érzékelhetők. Kétértelműségnek ezeknél nincs helye. Nemcsak ők maguk jelennek meg kellő megvilágításban, hanem fényt derítenek a nekik megfelelő homályos eszmékre is. Ily módon talán szert tehetünk valamilyen újfajta mikroszkópra vagy optikai műszerre, amelynek segítségével az erkölcsfilozófia legparányibb és

legegyszerűbb eszméit is annyira felnagyíthatjuk, hogy aztán már könnyen megértjük s éppúgy megismerjük őket, mint a kutatásaink körébe tartozó legdurvább és legérzékenyebb eszméket.

Az erő, vagyis a szükségszerű kapcsolat eszméjének tökéletes megismerése érdekében vizsgáljuk hát meg magát a benyomást, s hogy azt minél biztosabban megragadhatassuk, kutassuk fel mindazokat a forrásokat, amelyekből eredhet.

Ha szemügyre vesszük a külső dolgokat, s megfigyeljük az okok működését, soha, egyetlenegy esetben sem tudunk semmiféle erőt vagy szükségszerű kapcsolatot, tehát olyan sajátságot felfedezni, amely az okozatot az okhoz fűzi, s az egyiket a másik elkerülhetetlen következményévé teszi. Csak azt fogjuk tapasztalni, hogy az egyik valóban, ténylegesen követi a másikat. Ha az egyik biliárdgolyó meglöki a másikat, az gurulni kezd. Külső érzékeinkkel csak ezt tapasztaljuk. E folyamat láttán elménkben nem merül fel semmiféle érzet vagy belső benyomás. Ennél fogva az oksági viszony egyetlenegy esetében sem tapasztalhatunk semmi olyat, ami az erő vagy a szükségszerű kapcsolat eszméjét sugalmazná nekünk.

Ha első ízben látunk valamit, nem sejtethetjük, milyen hatást fog kiváltani. Ha azonban valamely ok erejét vagy energiáját értelmi tevékenységgel meg tudnánk állapítani, okozatát minden tapasztalat nélkül is előre láthatnánk, s pusztán gondolkodás és okoskodás útján eleve teljes bizonyossággal véleményt mondhatnánk róla.

Valójában az anyagnak nincs olyan eleme, amelynek érzékelhető tulajdonságai bármilyen erőről vagy energiáról tanúskodnának, s amely indokolná azt a feltételezést, hogy az bármit is létrehozhatna, vagy hogy azt olyasmi fogja követni, amit hatásának nevezhetünk. Szilárdság, kiterjedés, mozgás — ezek mind önmagukban teljes tulajdonságok, nem jeleznek soha semmiféle, belőlük eredő folyamatot. A világ-egyetem színpadán minden állandó változásban van, a jelen-

ségek szakadatlan láncolatban követik egymást, de az az erő vagy energia, amely az egész gépezetet mozgatja, rejtve van előlünk: a testeknek semmiféle érzékelhető tulajdonsága útján soha nem tárulkozik fel. Tudjuk, hogy a hő valóban állandó kísérőjelensége a lángnak, de hogy a kettő közt milyen kapcsolat van, erre nézve még feltevésekbe vagy vélekedésekbe sem bocsátkozhatunk. Az erő eszméjét tehát nem vezethetjük le a testek egyes esetekben tapasztalt működésének vizsgálatából, mert a testekben sohasem bukkanhatunk oly erő nyomára, amely ennek az eszmének forrása lehetne.^{23*}

Mivel a külső tárgyak, ahogy azokat érzékeljük, egyes esetekben tapasztalt működésükkel az erő vagy a szükségszerű kapcsolat semmiféle eszméjét nem ébresztik bennünk, ezért vizsgáljuk most meg, vajon ez az eszme nem az értelmi tevékenységünkön való elmélkedésből származik-e, nem lehet-e valamely belső benyomás másolata. Azt mondhatná valaki, hogy belső erőnknek állandóan tudatában vagyunk, hisz érezzük, hogy tagjainkat akaratumk pusztá parancsára mozgatni, s értelmi képességeinket irányítani tudjuk. Akarati aktussal mozgatjuk végtagjainkat, vagy ébresztünk új eszmét képzeletünkben. Az akarat e hatásáról tudatunk tájékoztat minket. Így jutunk el az erő vagy energia eszméjéhez, s biztosan tudjuk, hogy nekünk, és minden más értelmes lénynek ereje van. Ez az eszme tehát a gondolkodásból eredő eszme, mivel saját értelmi tevékenységünkre, valami akaratunknak a végtagjaink és lelki képességeink feletti uralmára vonatkozó elmélkedésből származik.

Hadd vizsgáljuk meg ezt az állítást mindenekelőtt abból a szempontból, milyen befolyása van az akaratnak a test szerveire. Megjegyzendő, hogy ez a befolyás oly tény, amelyet — mint minden más természeti eseményt — csak tapasztalat útján ismerhetünk fel, nem következtethetünk rá semmiféle okban rejlő látszólagos energiából vagy erőből, amely az okot az okozattal összefűzi, s amely az egyiket a másik szük-

ségszerű következményévé teszi. Tagjainkat akaratumk parancsára mozgatjuk, ennek állandóan tudatában vagyunk. De azokról az eszközökről, amelyeket az akarat alkalmaz, arról az energiáról, amellyel ilyen rendkívüli tevékenységet fejt ki, minderről nincs semmiféle közvetlen tudomásunk, s így ezeket soha, még a legszorgosabb kutatással se ismerhetjük fel.

Először is azért nem, mert hol akad a természetben a test és a lélek kapcsolatánál rejtélyesebb elv; olyan elv, amelynél fogva egy állítólagos szellemi szubsztancia akkora hatással van egy anyagi szubsztanciára, hogy a legfinomabb gondolat a legdurvább anyagot is tevékenységre készítheti? Ha valamilyen tükos kívánságunkkal hegyeket tudnánk mozgatni vagy megszabhatnánk a bolygók keringését, még ez a roppant képesség sem volna ennél rendkívülibb vagy érthetlenebb. De ha a tudatunk segítségével bármilyen erőt vagy energiát észlelhetnénk az akaratban, akkor ezt az erőt ismernünk kellene, ismernünk kellene az okozattal való kapcsolatát, a test és a lélek rejtelmes egységét, s e két szubsztanciának azt a jellegét, amely által az egyik a másikat olyan gyakran tevékenységre tudja készíteni.

Másodszor: nem minden testrészüket tudjuk egyformán mozgatni, s e furcsa különbségnek a tapasztalaton kívül semmiféle okát nem adhatjuk. Miért van az akaratnak befolyása a nyelvre és az ujjakra, s miért nincs a szívre vagy a májra? Ez a kérdés nem zavarna minket, ha az előbbi esetben tudomásunk volna valamilyen erőről, az utóbbiban viszont nem. Ekkor a tapasztalattól függetlenül is felismerhetnénk, miért van az akarat testrészek feletti uralma ilyen határok közé szorítva. Ez esetben pontosan ismernénk azt az erőt vagy energiát, amelyet az akarat kifejti, s azt is tudnánk, miért terjed a befolyása épp azokig a határokig, s nem tovább.

Ha valakinek a lába vagy a karja hirtelen megbénult, vagy ha valaki nemrégiben elvesztette valamelyik végtagját, eleinte gyakran próbálja mozgatni, s a szokott módon hasz-

nálni. Ilyenkor épp annyira tudatában van annak a képességének, hogy a tagjait mozgathatja, mint ahogy egy teljesen egészséges ember is ismeri azt a képességét, hogy bármely, természetes helyzetben és állapotban levő tagját mozgatni tudja. Ám a tudat sosem csal meg minket. Következésképpen sem az egyik, sem a másik esetben nincs tudomásunk semmiféle erőről. Az akaratunk befolyásáról csak a tapasztalat tájékoztat. És a tapasztalat csupán arra tanít bennünket, hogy valamely esemény állandóan követ egy másikat, de arról a rejtett kapcsolatról, amely e kettőt összeköti, és egymástól elválaszthatatlanná teszi, már semmit sem árul el.

Harmadszor: az anatómiából tudjuk, hogy a szándékos mozgásban megnyilvánló erő közvetlen tárgya nem a megmozgatott testrész, hanem bizonyos izmok és idegek, továbbá életnedvek, meg talán még ennél is kitapinthatatlanabb és megismerhetetlenebb dolgok, amelyek útján a mozgás továbbterjed, míg aztán eléri azt a tagot, amelynek megmozgatása az akarat közvetlen tárgya. Kell-e ennél meggyőzőbb bizonyíték, hogy az erő, amely ezt az egész műveletet végrehajtja, belső érzettel vagy tudattal közvetlenül, s a maga teljességében fel nem ismerhető, s hogy a lehető legrejtelmesebb és legérthetetlenebb? Ilyenkor az elménk valamit akar, mire tüstént létrejön valami más, amit nem ismerünk, s ami merőben különbözik attól, amit akartunk. S az így létrejött dolog egy újabb, ugyancsak ismeretlen dolgot hoz létre, mígnem végül egy hosszas folyamat után bekövetkezik a kívánt cselekmény. De ha éreznénk az eredeti erőt, akkor ismernünk is kellene, s ha ismernénk, a hatását is ismernünk kellene, mivel az erő kapcsolatban van a hatásával. És fordítva, ha a hatást nem ismerjük, nem ismerhetjük és nem érezhetjük az erőt sem. Hogyan is lehetne tudomásunk a tagjainkat mozgó erőről, amikor ilyen erőnk nincs is, hiszen az erőnk csak valamilyen életnedveket készlet tevékenységre, amelyek aztán végül is megmozgatják a tagjainkat, de e működésük teljességgel felfoghatatlan számunkra?

Mindebből tehát — remélem, elhamarkodottság nélkül, de teljes bizonyossággal — arra következtethetünk, hogy az erőről alkotott eszménk egy-egy tesztmozdulatnál vagy a tagjainknak helyes módon és céltól való használatára során nem valamilyen bennünk levő erőre vonatkozó érzetnek vagy tudatnak a másolata. Hogy a tagjainkat az akaratunk parancsára mozgatjuk, ez, mint minden más természeti esemény, általános, mindennapi tapasztalatunk. De az az erő vagy energia, amely e műveletet létrehozza, miként a többi természeti eseménynél, itt is ismeretlen és felfoghatatlan.^{24*}

S azt vajon állíthatjuk-e, hogy tudomásunk van valamilyen, elménkben levő erőről vagy energiáról, amikor akaratilag aktussal, vagyis akaratunk parancsára, egy új eszmét vetünk fel, amelyre ráirányíthatjuk figyelmünket, minden oldalról meghányjuk-vetjük, s végül, ha már úgy gondoljuk, kellő alapossággal megvizsgáltuk, valamilyen más eszme kedvéért mellőzzük? Az iménti érveim, gondolom, azt is bizonyítani fogják, hogy az akaratnak még ez a parancsa sem ébresztheti bennünk az erő vagy energia igazi eszméjét.

Először: kétségtelen, hogy ha egy erőt ismerünk, ismerjük azokat az okban rejlő körülményeket is, amelyek az okot az okozat létrehozására képessé teszik, mert e kettő feltevésünk szerint egy és ugyanaz a dolog. Következésképpen ismernünk kell mind az okot, mind az okozatot, mind pedig a köztük levő viszonyt. De állíthatjuk-e, hogy ismerjük az emberi lélek és az eszme természetét, vagy az egyiknek azt a képességét, hogy a másikat létrehozza?

Ez valóságos alkotás volna: a semmiből teremtenék valamit, ez pedig akkora hatalmat jelent, amely már első pillantásra is minden, végtelennél kisebb erejű lény számára elérhetetlennek látszik. Azt mindenképpen el kell ismernünk, hogy ilyen hatalmat elménk nem érez, nem ismer, s nem is foghat fel. Mi csak a történést érezzük, nevezetesen azt, hogy az akarat parancsának következményeként egy eszme merül fel bennünk, de hogy e műveletet az akarat

milyen módon, milyen erő alkalmazásával hajtotta végre, ez teljességgel meghaladja értelmünket.

Másodszor: az elme uralma önmaga felett éppúgy korlátozott, mint a test felett, s ezeket a korlátokat nem az értelmünkkel, s nem is az ok és okozat jellegének felismerése által ismerjük meg, hanem — miként minden természeti jelenségben, s a külső tárgyak valamennyi megnyilvánulásánál — csakis a tapasztalat és megfigyelés útján. Érzelmünk és indulataink felett sokkal gyengébb az uralmunk, mint eszménk felett; s még az utóbbi uralom is igen szűk területre korlátozódik. Meg tudja-e bárki is nevezni e korlátok végső okát, vagy meg tudja-e indokolni, hogy ez az erő miért elégtelen az egyik esetben, s miért elégséges a másokban?

Harmadszor: az önuralom különböző időpontokban igen különböző fokú. Egészséges emberben erősebb, mint a betegségtől legyöngültben. Reggel inkább vagyunk urai gondolatainknak, mint este, s üres gyomorral is inkább, mint bőséges étkezés után. E különbözőség indokolásában a tapasztalaton kívül mi egyébre hivatkozhatunk? Hol az az állítólag tudatos erő? Nincs-e itt a szellemi vagy az anyagi szubsztanciában, vagy mindkettőben, valamilyen rejtelmes gépezet vagy az alkatelemek valamilyen rejtelmes szerkezete, amelytől a hatás függ, s amelyet egyáltalán nem ismerünk, s így nem ismerhetjük és érthetjük meg az akarat erejét és energiáját sem?

Az akarat kétségtelenül oly szellemi tevékenység, amelyet kellőképpen ismerünk. Gondolkozzunk hát el rajta! Vizsgáljuk meg minden oldalról! Találunk-e benne olyanfajta alkotóerőt, amely a semmiből egy új eszmét ébreszthet bennünk, s a 'fiat' valamilyen formájával, ha szabad magamat így kifejeznem, utánozza mindenható teremtmőjét, aki a természetet különféle jelenségeit felidézte? Nemcsak hogy nincs tudomásunk az akaratnak ilyen energiájáról, de ezenfelül oly biztos tapasztalatokra van szükségünk, mint amilyenekkel rendelkezünk, hogy elhiggyük, az akarat egyszerű

tevékenysége ilyen rendkívüli hatások kiváltására egyáltalán valaha is képes volt.

A természet mindennapos és ismertebb jelenségeire, mint például a nehéz testek esésére, a növények fejlődésére, az állatok szaporodására vagy a testeknek élelem által történő táplálására a legtöbb ember könnyűszerral talál magyarázatot. De vajon feltételezhető-e, hogy mindezekben az esetekben az oknak azt az erejét vagy energiáját észlelik, amely az okot az okozatával összekapcsolja, s amely mindig tévedhetetlenül fejt ki tevékenységét? Az emberek a szokás erejénél fogva oly észjárást sajátítanak el, hogy mihelyt az okot látják, azonnal biztosra veszik állandó kísérőjének megjelenését is, és szinte lehetetlennek tartják, hogy az oknak valamilyen más következménye legyen. Csak rendkívüli jelenségeknél: földrengésnél, járványnál vagy valamilyen csodás eseménynél jönnek zavarba, keresik a tényleges okot, s nem tudják megmagyarázni, milyen módon hozta létre az okozatot. Ilyen nehéz helyzetben az emberek általában valamilyen láthatatlan értelmes elvnek³⁵ tulajdonítják a meglepő esemény közvetlen okát, s azt hiszik, hogy erre az eseményre a természet mindennapos erői nem is szolgálhatnak magyarázatul. Am a filozófusok, akik kissé tüzetesebb vizsgálódásokat folytatnak, azonnal felismerik, hogy az ok energiája még a legmindennaposabb eseményekben is éppoly kifürkészhetetlen, mint a legszokatlanabbakban, s hogy a dolgok gyakori kapcsolatát csak tapasztalatból ismerhetjük, anélkül, hogy a köztük levő összefüggést valaha is megérthetnénk.

Ezért aztán nem egy filozófus úgy érzi, értelmi okokból mindenkor ugyanahhoz az elvhez kell folyamodnia, amelyhez az egyszerű emberek csakis a csodálatosnak és természetfelettinak látszó események alkalmával folyamodnak. Az ész és az értelem szerintiük nemcsak minden dolog végső és eredeti oka, hanem minden, természetben lejátszódó jelenségnek is közvetlen és egyedüli kiváltója. Azt állítják, hogy az

általában okoknak nevezett dolgok valójában nem egyebek, mint alkalmak; s hogy az okozatok igazi és közvetlen kútfője nem valamilyen természeti erő vagy energia, hanem a Legfőbb Lény akarata, mert ő akarja, hogy bizonyos dolgok egymással állandó kapcsolatban legyenek. Ahelyett, hogy azt mondanák, hogy az egyik biliárdgolyó a másikat a természet megteremtőjétől kapott erő útján löki meg, azt állítják, maga az Istenség külön akarati aktussal mozgatja meg a második golyót, s ez az első golyó által kiváltott mozgás azoknak az egyetemes törvényeknek értelmében jön létre, amelyeket Isten a világegyetem kormányzására önmagának megállapított. Ám azok a filozófusok, akik még tüzetesebb vizsgálódásokat folytatnak, hamarosan rájönnek, hogy azt az erőt, amelytől a testek kölcsönhatása függ, éppoly kevésbé ismerhetjük fel, mint azt, amelytől az elmének a testre s a testnek az elmére gyakorolt hatása függ, és sem az érzékszervek, sem a tudat útján nem vagyunk képesek sem egyik, sem másik esetben a végső elvet megjelölni. Tehát ugyanaz a tudatlanság őket is ugyanazokra a következtetésekre indítja. Azt állítják, hogy a test és lélek egységének közvetlen oka az Istenség; hogy nem az érzékszervek ébresztik elménkben a külső dolgok ingerére az érzeteket, hanem mindenható Teremtőnk különleges akarata kelt bennünk a szerv működésének megfelelő érzetet. Hasonlóképpen: nem az akarat valamilyen energiája hozza létre tagjaink helyzetváltozásait, hanem Isten támogatja önmagában tehetetlen akaratunkat, s az ő parancsára jön létre az a mozgás, amelyet mi tévesen saját erőnknek és képességeinknek tulajdonítunk. S még ezzel a következtetéssel sem elégednek meg a filozófusok. Olykor kiterjesztik azt magának az elmének belső tevékenységére is.

Szemléletünk, vagyis az eszmék megragadása szerintük nem egyéb, mint Teremtőnk nekünk tett kinyilatkoztatása. Ha gondolatainkat szándékosan valamilyen dologra irányítjuk, s annak képe képzeletünkben felmerül, nem az akarat

teremtette meg az eszmét, hanem a világ Teremtője tudatta elménkkel, és jelenítette meg előttünk.

Igy hát e filozófusok szerint minden Istennel teljes. Nem érik be azzal az elvvel, hogy minden az ő akaratóból létezik, s minden dolognak csak az ő engedelmével van ereje, hanem ezenfelül a természetet és a teremtményeket megfosztják minden erejüktől, hogy ily módon az Istenségtől való függésüket még érzékelhetőbbé és közvetlenebbé tegyék. Nem gondolják meg, hogy ezzel az elmélettel inkább csökkentik, semmit növelik azoknak az attribútumoknak nagyszerűségét, amelyeket oly nagy buzgalommal dicsőítenek. Holott nyilvánvalóan nagyobb hatalom jele, ha az Istenség a hatalmának egy részét az alacsonyabb rendű teremtményekre ruházza át, mintha mindent a maga közvetlen akaratóval hozna létre. És nagyobb bölcsesség jele, ha a nagy Teremtő eleve olyan tökéletes előrelátással terveli ki a világ rendjét, hogy azután az már önmagától, saját működésével szolgálhassa a gondviselés céljait, mintha arra kényszerülne, hogy a világ egyes részeit állandóan igazgassa, és csodálatos gépezete minden kerekét lehetetlenné hívja életre.

Ha pedig ezt az elméletet a filozófia eszközeivel akarjuk megcáfolni, akkor talán elegendő lesz a következő két megfontolás.

Először: szerintem a Legfőbb Lény egyetemes energiájának és tevékenységének ez az elmélete túlságosan mérész ahhoz, semhogy bárkit is meggyőzhette, aki kellőképpen átlátja az emberi értelem gyarlóságát, és a tevékenysége számára kiszabott szűk határokat. Ha mégoly logikus volna is az ehhez az elmélethez vezető bizonyíték-láncolat, akkor is erősen gyanítanánk, sőt talán egész biztosak volnánk benne, hogy egy ilyen rendkívüli, s a mindennapi élettől és tapasztalattól ilyen távoli következtetéssel képességeink határait jóval magunk mögött hagytuk. Még el sem jutottunk elméletünk utolsó láncszemeihez, s már rég Tündérországba kerültünk; ott pedig nem bízhatunk meg az érvelés szo-

kásos módszereiben, s azt sem tételezhetjük fel, hogy szokásos analógiáink és valószínűnek látszó feltevéseink ott is érvényesek. Mérőnünk sokkal rövidebb, semhogy ilyen roppant mélységeket megmérhessünk. Hiába hivatkozunk azzal, hogy minden lépésünket egyfajta valószínűség és tapasztalat vezeti, mert e képzelt tapasztalat kétségtelenül értéktelen, ha olyasmire alkalmazzuk, ami a tapasztalat körén teljesen kívül esik. Erről azonban később még lesz alkalomunk szólni.^{26*}

Másodsor: nem érzem meggyőzőnek azokat az érveket, amelyeken ez az elmélet alapszik. Igaz, nem tudjuk, hogy a testek milyen módon hatnak egymásra, erejük és energiájuk teljesen fölfoghatatlan számunkra, de hát nem éppily kevésbé ismerjük-e azt a módot vagy erőt, amellyel az elme — akár a legfőbb elme — önmagára vagy a testekre hat? Kérdem: honnan szerezhetünk erről tudomást? Ilyen erő érzetét vagy tudatát saját magunkban nem fedezhetjük fel. A Legfőbb Lényről csak azt tudhatjuk, amit saját képességeinken való elmélkedéseink sugalmaznak. Ha tehát tudatlanságunk elégséges ok volna arra, hogy valamit elvessünk, akkor ahhoz az elvhez jutnánk el, hogy a Legfőbb Lény energiáját ugyanúgy tagadnunk kellene, mint a legdurvább anyagét. Hisz az egyik tevékenységét éppoly kevésbé értjük, mint a másikat. Vagy tán nehezebb felfogni, hogy a mozgás lökésből származik, mint azt, hogy az akarat hozza létre? Mindkét esetben csak mélységes tudatlanságunkra ébredünk rá.^{27*}

MÁSODIK RÉSZ

De hogy ennek a már amúgy is túlságosan hosszúra nyúlt okoskodásnak végére jussunk, állapítsuk meg: hiába kerestük az erő vagy a szükségszerű kapcsolat eszméjét mindazokban a forrásokban, amelyekből szerintünk egyáltalán

származhatott. A testek működésének egyedi esetében, úgy látszik, még a legtűzetesebb vizsgálattal sem tudunk mást felderíteni, mint hogy az egyik történés követi a másikat, de olyan erőt vagy energiát, amelynek segítségével az ok hatást fejt ki, vagy olyan kapcsolatot, amely az okot s a feltételezett okozatát összefűzi, nem tudunk észlelni. Ugyanerre a nehézségre bukkanunk, ha az elmének a testre gyakorolt hatását vizsgáljuk, mert itt ugyan megfigyelhetjük, hogy az előbbi akaratát az utóbbi mozgása követi, de azt a köteléket, amely a mozgást és az akaratot összefűzi, vagy azt az energiát, amelynek segítségével az elme a hatást kiváltja, sem megfigyelni, sem észlelni nem tudjuk. És semmivel sem érthetőbb az akaratnak saját képességei és eszméi felett gyakorolt uralma sem.

Úgyhogy mindent összevetve az egész természetben nem találunk egyetlen olyan példát, ahol e kapcsolat számunkra érthető volna. A történések különállóknak és egymástól teljesen függetleneknek látszanak. Az egyik történés követi a másikat, de soha semmilyen kapcsolatot nem tudunk megfigyelni köztük. Együtt jelentkeznek, de soha sincsenek összekapcsolva. S mivel nekünk olyan dolgokról, amelyeket sem külső érzékeinkkel, sem belső érzeteinkkel sosem észleltünk, nem lehet eszménk, ezért, úgy látszik, azt a szükségszerű következtetést kell levonnunk, hogy a kapcsolatról vagy az erőről egyáltalán nem alkothatunk eszmét magunknak, s hogy ezek a szavak, akár filozófiai okfejtésben, akár a mindennapos életben használjuk őket, semmit sem jelentenek.

Van azonban még egy mód e következtetés elkerülésére, még egy forrás, amelyet eddig nem vizsgáltunk meg. Ha valamilyen természeti tárgyat vagy történést észlelünk, tapasztalat nélkül semmiféle éleslátással, semmiféle elmélyedéssel nem deríthetjük fel, s még csak nem is sejtethetjük, milyen történést fog kiváltani, és a jövőre vonatkozólag sem következtethetünk azon túl, amit a tárgyról az emlékeztünk

vagy az érzékszerveink közvetlenül tudatnak velünk. Mi több: ha egyetlen esetben vagy kísérletnél azt tapasztaltuk, hogy egy bizonyos történés egy másikat követ, ez még nem jogosít fel minket valamilyen általános szabály felállítására, vagy hasonló esetek következményeinek megjósolására. Mert joggal tekinthető megengedhetetlen vakmerőségnek, ha egyetlenegy, bármilyen pontos és biztos kísérletből a természet egész rendjére akarnánk következtetni. De ha bizonyos fajta történések mindig, minden esetben egymáshoz kapcsolódtak, akkor az egyikből már tétovázás nélkül megjövendöljük a másikat, s ahhoz az okfejtéshez folyamodunk, amely valamely tényről vagy létezésről egyedül adhat nekünk biztos tájékoztatást. Ez esetben nevezzük az egyik dolgot oknak, a másikat okozatnak. Feltételezzük, hogy a kettő közt valamilyen kapcsolat van, hogy az egyikben olyan erő rejlik, amely tévedhetetlenül kiváltja a másikat, s amely a legnagyobb bizonyossággal és a legszigorúbb szükségszerűséggel fejt ki hatását.

Ezek szerint úgy látszik, hogy a történések közti szükségszerű kapcsolat eszméje abból ered, hogy ezek a történések számos hasonló esetben összefüggnek egymással; s egyetlen eset, bármilyen megvilágításban és helyzetben vizsgáljuk is, ezt az eszmét sosem sugalmazhatja. De a többször előforduló esetek csak annyiban különböznek a hozzájuk teljesen hasonlóknak feltételezett egyedi esettől, hogy a hasonló esetek ismétlődése következtében a szokás arra készíteti elménket, hogy az egyik történés láttán a megszokott kísérőjének bekövetkezését várja, s létrejövetelét feltételezze. Ez az elménkben érzett kapcsolat, a képzetnek ez a szokásos átváltása az egyik dologról a megszokott kísérőjelenségére, ez tehát az az érzet vagy benyomás, amelyből az erő vagy a szükségszerű kapcsolat eszméjét kialakítjuk. Ennyi az egész.

Bármely oldalról vizsgáljuk is a dolgot, az eszme eredetének soha semmilyen más formájára nem akadhatunk. Ez

az egyetlen különbség az egyedi eset közt, amely a kapcsolat eszméjét sosem ébresztheti bennünk, és a sok hasonló eset közt, amelyek ezt az eszmét sugalmazzák nekünk. Ha valaki életében először látja — például a két biliárdgolyó összeütkezésekor — a lökés okozta mozgás továbbterjedését, nem állíthatja, hogy a két történés kapcsolatban van egymással, legfeljebb azt mondhatja, hogy egymás után következtek. Csak ha már több ilyen esetet látott, beszélhet kapcsolatról. De milyen változás történt, amely a kapcsolat eszméjét sugalmazta? Csak annyi, hogy az illető most úgy érzi, képzeletében e történések összekapcsolódtak egymással, s az egyik megjelenéséből máris megjósolhatja a másik bekövetkezését.

Ha tehát azt állítjuk, hogy két dolog kapcsolatban van egymással, ezzel csak azt akarjuk mondani, hogy a gondolatainkban összekapcsolódtak egymással, s oly következtetésre adnak módot, amely által egymás létezését kölcsönösen bizonyítják. Ez ugyan kissé különös következtetés, s mégis, úgy látszik, elégséges bizonyítékon alapszik. És bizonyító erejét nem gyengítheti sem az értelemmel szemben táplált általános bizalmatlanság, sem pedig az új és szokatlan következtetések iránti szkeptikus gyanakvás. A szkepticizmus számára épp azok a következtetések a legvonzóbbak, amelyek az emberi elme és képességek gyarlóságát és korlátozottságát tárják fel.

S akadhat-e ennél meggyőzőbb példa az értelem meglepő tudatlanságára és gyarlóságára? Nem kétséges, hogy a dolgok közti viszonyok sorában nincs még egy, amelynek tökéletes ismerete olyan fontos volna számunkra, mint az ok és okozata viszonya. A tényekre és a létezésre vonatkozó minden érvelésünk ezen alapszik. Csakis ennek útján szerezhetünk többé-kevésbé biztos ismereteket olyan dolgokról, amelyeket sem emlékezetünk, sem érzékszerveink abban az időpontban nem tudnak felidézni.

A tudományok egyetlen közvetlen haszna abban rejlik, hogy megtanítanak minket, miként lehet a jövőbeli történés-

seket okaik segítségével irányítani és szabályozni. Gondolataink és vizsgálódásaink tehát mindig ezzel a viszonyal foglalkoznak. De a róla alkotott eszméink annyira tökéletlenek, hogy az okot helyesen nem is tudjuk meghatározni, legfeljebb azáltal, amit valamilyen tőle idegen, külső dologból meríthetünk. Hasonló dolgok mindig egymáshoz hasonlókkal függnek össze. Ezt tapasztalatból tudjuk. E tapasztalatnak megfelelően az okot olyan dologként határozhatjuk meg, amelyet egy másik követ, éspedig olyképpen, hogy az elsőhöz hasonló összes dolgot a másodikhoz hasonló dolgok követik. Vagy másként fogalmazva: éspedig olyképpen, hogy ha az első nem lett volna, a második sose létezhetett volna. Az ok megjelenése elménket a szokásos átváltással az okozat eszméjéhez vezeti el. Ezt is tapasztalatból tudjuk. E tapasztalatnak megfelelően az oknak még egy meghatározását adhatjuk, olyan dolognak nevezhetjük, amelyet egy másik követ, éspedig olyképpen, hogy az előbbi megjelenése mindig a másikat juttatja eszünkbe.

E két meghatározást ugyan az októl idegen körülményekből vezettük le, de ezt a bajt sehogy sem orvosolhatjuk, nem juthatunk el tökéletesebb meghatározáshoz, vagyis nem jelölhetjük meg azt a körülményt, amely az okot az okozatával összekapcsolja. E kapcsolat eszméjét nem tudatosíthatjuk, s még arról sem lehet világos fogalmunk, hogy mi az, amit meg akarunk ismerni, amikor e képzet megragadására törekszünk. Például azt mondjuk, hogy e húr rezgése okozza ezt és ezt a hangot. De mit akarunk ezzel az állítással mondani? Vagy azt akarjuk mondani, hogy ezt a rezgést ez a hang követi, s hogy minden hasonló rezgést hasonló hangok követtek, vagy pedig azt, hogy ezt a rezgést ez a hang követte, s hogy az egyik megjelenésekor az elménk az érzékszerveinket megelőzve azonnal kialakítja magának a másik eszméjét. Az ok és okozat viszonyát ebben a két megvilágításban vizsgálhatjuk, ezeknél többet felölelő eszmét nem alkothatunk róla.^{28*}

Foglaljuk hát össze e fejezet gondolatmenetét. Minden eszme valamilyen baráti benyomás vagy érzet másolata. Ha semmilyen benyomást nem észlelünk, biztosak lehetünk benne, hogy eszme sem létezik. A testek vagy az elme tevékenységénél egyetlen egyedi esetben sincs oly mozzanat, ami az erő, vagyis a szükségszerű kapcsolat bármilyen benyomását kelthetné, s így annak bármilyen eszméjét sugalmazhatná. De ha ugyanaz az eset többször ismétlődik, s ugyanazt a dolgot mindig ugyanaz a jelenség követi, akkor már felmerül bennünk az ok és a kapcsolat fogalma. Ilyenkor egy új érzetet vagy benyomást érzünk; nevezetesen, gondolkodásunkban vagy képzeletünkben megszokott kapcsolatot érzünk egy bizonyos dolog, és annak állandó kísérőjelensége közt. És ez az érzés a keresett eszme forrása. Mivel ez az eszme számos hasonló, s nem egyetlenegy egyedi esetből ered, ezért abból a körülményből kell erednie, amely a többszöri esetet minden egyedi esettől megkülönbözteti. De e megszokott kapcsolat, vagyis a képzeletnek ez az átváltása az egyetlen körülmény, amely megkülönbözteti őket. Minden más sajátosságukban egyformák. Amidőn két biliárdgolyó összeütközésekor — hogy e világos példánál maradjak — az átvitt mozgást első esetben tapasztaltuk, ez az első eset teljesen hasonló az összes többi esethez, amely jelenleg előfordulhat; a különbség csak annyi, hogy az első alkalommal az egyik történésből még nem következethetünk a másikra, most azonban az azonos tapasztalatok hosszú sora után már igen. Nem tudom, vajon olvasóim számára könnyen érthető-e ez az érvelés. Attól tartok, ha szaporítanám a szót, vagy ha változatosabb megvilágításba helyezném a dolgot, csak homályosabbá és bonyolultabbá tenném. Minden elvont okoskodásban van egy bizonyos nézőpont, amely — ha szerencsésen megtaláljuk — a téma kifejtésében minden ékesszólásnál és bőbeszédűségénél hatásosabb. Ennek a nézőpontnak elérésére kell törekednünk, a szóvirágokat tartasuk fenn olyan témáknak, amelyekhez jobban illenek.